

פעמים

134-133

ספרות / הגות / מאגיה

העורך: אבריאל בר־לבב
עורך משנה: מיכאל גלצר
מזכיר המערכת: יאיר עדיאל

מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

5	הפעם בפעמים	
11.	קדושים בתופת: עמנואל הרומי על מתאבדי אשכנז .	יוסף ג' וולף
27.	כיתוב ושכתוב: בין מקור לעיבוד ביצירתו של יהודה אלחריזי	יוסף יהלום
53.	שירי בית הסוהר של טדרוס אבולעאפיה: ביוגרפיה של סוגה.	חביבה ישי
77.	השיבוץ הקלמבורי באיגרות ניחומים מליציות מפרי עטם של חכמי מרוקו: אמצעי קומי?	רחל חיטין-משיח ותמר לביא
93.	הפסיכולוגיה של הבחירה בהגותו של רב סעדיה גאון	שלום צדיק
115	השפעת איגרות הרמב"ם על הרלב"ג בביאור התורה .	כרמיאל כהן
127	להבין דבר מתוך דבר: פירושו של ר' מרדכי כומטינו למורה הנבוכים	דב שוורץ
185	גילויים נוספים מענייני אשמדאי: אשמדאי בקערות ההשבעה מבבל	אלון תן עמי
209	וישרוף לבו עליה: מוטיב האש במאגיית האהבה מגניזת קהיר	אורטל-פז סער
241	שינויים בערך המטבע בספרות ההלכתית של חכמי מצרים במאה השש עשרה והשבע עשרה	דניאל שיפמן
	לזכרם	
281	פרופ' מיכאל שורץ, מורי ורבי.	בנימין אברהמוב

דמויות

ל"ב חקק
פעילותו של הצב"י (הצעיר בישראל) ר' יחזקאל
מאיר בן חכם רחמים אברהם 283

עיונים וביקורת

אליעזר באומגרטן
בין נהר שלום לרחובות הנהר: אופיו של מפעל
הפצת הקבלה בירושלים, על ספרו של
יונתן מאיר 291

סקירות

דוד ירושלמי
על ספרה של שרה סורור סורודי 297
לאה בורנשטיין-מקובצקי
על ספרו של גיורא פוזיילוב 299

שינויים בערך המטבע בספרות ההלכתית של חכמי מצרים במאה השש עשרה והשבע עשרה

הקדמה

המחשבה הכלכלית בהלכה מעוררת עניין בקרב חוקרים מתחומי הכלכלה ומנהל העסקים. לראיה, מאז סוף שנות השישים ועד 2010 יצאו לאור לפחות חמישים מחקרים בנושא המחשבה הכלכלית בהלכה, ובמיוחד בנושא המחשבה הכלכלית בתלמוד.¹ לאחרונה יצא לאור ספר עיון חדש על יהדות וכלכלה

* מאמר זה הוא תרגום (בשינויים מסוימים) של שיפמן, פרספקטיבות רבניות. אני מודה ללקטורים האנונימיים מטעם המערכת על הערותיהם המחכימות, וכן לירון בן נאה ולוורן שולץ על עזרתם בנושאים היסטוריים. אני מודה לרם גרינשפון, ששימש עוזר מחקר להכנת מאמר זה. וכן אני מודה לרשות המחקר של המרכז האוניברסיטאי אריאל על עזרתם בתרגום המאמר. גרסאות קודמות של המאמר הוצגו בשלושה כנסים: הקונגרס העולמי למדעי היהדות, שהתקיים בירושלים בשנת 2005, European Social Science History Conference, שהתקיים באמסטרדם בשנת 2006, וכן History of Economics Society, שהתקיים בטורונטו בשנת 2008.
1 לביבליוגרפיה ראו: <http://www.jims-israel.org/virtuallibrary.aspx>

שהוא תוצר של שיתוף פעולה בין־חומי של כלכלנים, חוקרים בתחום המנהל וכן רבנים, משפטנים וחוקרי ההיסטוריה של עם ישראל.²

קיימות שתי גישות לניתוח המחשבה הכלכלית בהלכה: גישת הזרם המרכזי וגישת ההיסטוריה של המחשבה הכלכלית (*The History of Economic Thought*, להלן: הגישה ההיסטורית). הזרם המרכזי בוחר לנתח את ההלכה בכלים מתמטיים של תאוריה כלכלית מודרנית. שאלת המחקר המרכזית של זרם זה היא: האם ההלכה מובילה לתוצאות חברתיות מיטביות? הדוגמה המפורסמת ביותר לגישה זו היא ניתוחם של רוברט אומן ומיכאל משלר את בעיית פשיטת הרגל בתלמוד על פי תורת המשחקים.³

הגישה ההיסטורית מבקשת לנתח את הדין ההלכתי מנקודת המבט הדיסציפלינרית של ההיסטוריה של המחשבה הכלכלית, שהיא תת־תחום בכלכלה (אם כי תת־תחום המצוי מחוץ לזרם המרכזי באקדמיה). מטרת הגישה ההיסטורית 'להנחיל את רעיונותיהם של כלכלני העבר מתוך שימת לב ראוייה לרקע האינטלקטואלי שלהם, לתפיסותיהם הפילוסופיות ולהקשר הממסדי שבו כתבו'.⁴ אחד מתת־התחומים בהיסטוריה של המחשבה הכלכלית הוא כלכלת קדם־סמית, דהיינו תולדות הרעיונות הכלכליים שקדמו לאדם סמית (1790–1723, סקוטלנד), מייסד הכלכלה המודרנית. רומן אורנשטיין וברי גורדון, הנמנים עם חלוצי חקר המחשבה הכלכלית התלמודית, תיארו כך את הכלכלה בעידן שקדם לסמית:

הכלכלה כפי שאנו מכירים אותה היום החלה ללבוש צורה באירופה במהלך המאה השמונה עשרה. אולם לניתוח הכלכלי יש היסטוריה ארוכה הרבה יותר. ניתן למצוא ניתוח כזה בכתבי פילוסופים יוונים מן העת העתיקה, חכמי דת מוסלמים, סכולסטיקנים והמרקנטיליסטים של המאה השש עשרה והשבע עשרה. דוגמאות נוספות ניתן למצוא בספרות סין והודו העתיקות.⁵

כבואם לקרוא את כתביהם של הוגי דעות מתקופות שקדמו לסמית תלמידי הגישה ההיסטורית שואלים שורה של שאלות: באיזו מידה תפסו הוגי דעות אלה את הרעיונות התאורטיים המקובלים היום? האם הם הציגו תאוריה מפותחת

2 ליון.

3 אומן ומשלר. להסבר במונחים לא טכניים ראו: אומן. לסוגיית פשיטת הרגל בתלמוד ראו: בבלי, כתובות צג ע"א.

4 בלאוג, עמ' 150.

5 אורנשטיין וגורדון, עמ' xvi.

על כל פרטיה, או שמא היה בידיהם משהו חלקי (פרוטו-כלכלה)? באיזו מידה השפיעו רעיונותיהם על התפתחות המחשבה הכלכלית בעידן שלאחר סמית? ספרות הגישה ההיסטורית בנושא המחשבה הכלכלית בהלכה, ספרות שראשיתה במאמר של אורנשטיין משנת 1968,⁶ התמקדה רובה ככולה בתלמוד,⁷ ותשומת לב מעטה מאוד הוקדשה במחקר להתפתחויות בתר-תלמודיות.⁸ המחקרים המרכזיים בנושא כלכלה תלמודית כללית הם מחקרו של אפריים קליימן על מחיר הוגן בתלמוד ומחקרם של אורנשטיין וגורדון על ניתוח כלכלי בתלמוד,⁹ והמחקרים המרכזיים בנושא דוקטרינה מוניטרית תלמודית הם מחקרו של קליימן על דר־מתכניות בימי ר' יהודה הנשיא ומחקרו של יהושע ליברמן על מחשבה מוניטרית תלמודית.¹⁰

בשנים האחרונות החלו להופיע מחקרים בגישה ההיסטורית על התקופה הבת־תלמודית. אני בחנתי את השקפותיהם של רבנים מימי הביניים על שיערוך מטבעות, וג'פרי קאלן ניתח את בעיית ההערכה הדיפרנציאלית של נכסים בדברי הראשונים.¹¹ אף שמאמרים אלה פורסמו בכתבי־עת בנושאי תולדות המחשבה הכלכלית, שולב בהם ניתוח מתמטי בנוסח הזרם המרכזי.

במאמר זה אני בוחן בגישה ההיסטורית את ההשקפות ההלכתיות על כסף במצרים העות'מאנית במאה השבע עשרה. במהלך התקופה העות'מאנית (1517-1798) היו במצרים גלים של אי יציבות מוניטרית, וחלו תנודות בערכי המטבע בעקבות השחתה (הורדת תכולת המתכת היקרה במטבע על פי החלטה של השליט), שינויים בשערי החליפין או בעקבות הכרוזת על שער חליפין רשמי חדש. תנודות אלה גרמו לסכסוכים סביב שיערוך חובות, ובקהילה היהודית יושבו סכסוכים כאלה על ידי בית הדין הרבני.

אף שהרבנים לא דנו בדוקטרינה מוניטרית בנושא עצמאי, דעותיהם בענייני שיערוך חובות, המשובצות בין השיטין בדיונים הלכתיים מורכבים, כוללות אמירות חשובות על דוקטרינה מוניטרית. בספרות הרבנית בנושא שיערוך חובות יש נתונים היסטוריים על התפתחויות בשערי חליפין וכן הערות על התאמת מחירים, על שיערוך מטבעות על ידי סוחרים, על מדיניות שערי החליפין הרשמית לצורכי גביית מסים ותשלומים ועל התנאים הסוצי-

6 אורנשטיין.

7 יוצא הדופן היחיד ראו: ליברמן, תחרות עסקית.

8 קליימן, מחשבה כלכלית רבנית.

9 קליימן מחיר הוגן; וכן: קליימן, עלויות אלטרנטיביות;

אורנשטיין וגורדון.

10 קליימן, דר־מתכניות; ליברמן, יסודות מוניטריים.

11 שיפמן, שיערוך מטבעות; קאלן.

אקונומיים באופן כללי. היו מן הרבנים שנעזרו בניתוח כלכלי כדי להעמיק את הבנתם את התהליכים הכלכליים במצרים העות'מאנית. בלבו של מאמר זה עומד ניתוח מקיף של דעותיהם ההלכתיות של שלושה רבנים מובילים, בדגש על היבטים השקפתיים, היסטוריים ומוסדיים. דעות אלה נבחרו בשל תרומתן המשמעותית להתפתחות השקפה מוניטרית יהודית. תיאור ההקשר ההיסטורי המלווה את המקורות ההלכתיים מבוסס על מקורות מודרניים העוסקים בתולדות הכלכלה העות'מאנית ובהיסטוריה של הקהילה היהודית העות'מאנית. הניתוח מראה שעמדו לפני הרבנים שאלות מורכבות שלא ניתן היה לפתור בפשטות על ידי ציטוט ישיר מן ההלכה היהודית. האיסור לחלוק על הטקסטים הקדומים – התלמוד הבבלי והראשונים – כפה על הרבנים להציע פרשנות חדשנית למושגים ולפסיקות הקיימים. פרשנות זו הובילה לנקודת מפנה מרכזית במאה השבע עשרה – הפסיקה שיש להעריך מטבעות על פי כוח הקנייה שלהם. אימוץ פסיקה זו משמעותו הייתה פסילת החלופות לשיערוך מטבעות באמצעות משקל או הצמדה למטבעות זהב. שיערוך באמצעות כוח קנייה סתר את השקפותיהם של רבנים מצרים קודמים ואת המוסכמות האסלאמיות בחברה העות'מאנית. מנקודת מבט מתודולוגית נבדלו רבני המאה השבע עשרה מקודמיהם בשני היבטים חשובים: הם נקטו גישה ביקורתית יותר כלפי השקפות מוניטריות יהודיות מסורתיות והשתמשו בניתוח כלכלי מתוחכם יותר.

בארבעת הסעיפים הראשונים במאמר זה מוצג המידע החיוני להבנת ההיסטוריה המוניטרית של מצרים העות'מאנית, הספרות המשפטית היהודית העות'מאנית העוסקת בכסף, נושא הכסף בכתבי רבני מצרים מן המאה השש עשרה והדין המוניטרי התלמודי. בסעיף החמישי, לב המאמר, נדונות דעותיהם של שלושה רבנים בענייני כסף. לשתיים משלוש הדעות הרבניות נוספו הקדמות היסטוריות ובהן פרטים שלא נכללו בסקירה הכללית בסעיף הראשון. גם להבהרת הטענות המשפטיות הגלומות בשלוש הדעות נוסף דיון היסטורי לפי הצורך. בסוף הדיון בדעתו של כל אחד מן הרבנים סוכמו בתמציתיות המסקנות המשפטיות ומשמעותן הדוקטרינית. הסעיף השישי הוא סיכום המאמר.

א. ההיסטוריה המוניטרית של מצרים העות'מאנית

מצרים הייתה בתקופת השלטון העות'מאני פרוכינציה מרוחקת ממרכז האימפריה העות'מאנית (אנטוליה והבלקן והבירה אסטאנובול) והשלטון העות'מאני בה היה רופף למדי. במשך השנים צברה שכבת אנשי הצבא הממלוכים במצרים עצמה על חשבון הממסד העות'מאני הרשמי (ראו טבלה 1). ניטיב להבין את

ההיסטוריה המוניטרית של מצרים בהקשר של ההיסטוריה המוניטרית של המרכז העות'מאני, ולכן אסקור תחילה את ההיסטוריה המוניטרית של המרכז, ובהמשך אעבור להיסטוריה המוניטרית של מצרים. עיקר התיאור ההיסטורי בסעיף זה מבוסס על ספרו של סוקט פאמוק.¹²

באימפריה העות'מאנית שררה אי יציבות מוניטרית, במיוחד בשנים 1585-1690 ובשנים 1780-1844 (ראו בטבלה 2 חלוקה של ההיסטוריה המוניטרית של האימפריה העות'מאנית לתקופות). הגורמים העיקריים לאי היציבות היו מחסור במתכות יקרות ותנועת מתכות יקרות במסגרת מסחר בין־לאומי, ומשלחי המאה השש עשרה נוספו על כך התעצמותה הכלכלית של אירופה ושקיעתה במקביל של האימפריה העות'מאנית. בעקבות משברים פיסקליים חוזרים ונשנים התפתחה באימפריה תופעה רחבת היקף של השחתת מטבעות כסף.

בראשית ימיה קיימה האימפריה העות'מאנית מערכת מוניטרית פשוטה שהייתה מבוססת על כסף (silver based), אך עד 1625 הומרה מערכת זו לחלוטין במערכת זהב־כסף־נחושת (במאמר זה אתעלם ממתבע הנחושת). מטבע הזהב היה מבוסס על הדוקט הוונציאני, והיה בעל תקן אחיד בכל האימפריה. במטבע הכסף היו הבדלים בין מחוזות שונים בהתאם למוסכמות מקומיות, טרום־עות'מאניות. הבדלים אלה באו לידי ביטוי בשבעה אזורים כסף (silver zones) עיקריים, ומצרים הייתה אחד מהם. המערכת המוניטרית של אסטאנבול כללה את סלטאני הזהב, שהונפק בשנת 1477, ושהיה הגרסה העות'מאנית של הדוקט הוונציאני ולא היה לו ערך נקוב,¹³ ואת אַקְצָ'ה הכסף (ידוע גם בשם אַסְפֶּר, ומוכר בספרות השו"ת כאשפירושו), שהונפק בסביבות 1300, ושהיה יחידת החישוב והוערך בהתאם לתכולת המתכת היקרה במטבע. העות'מאנים בדרך כלל אפשרו לשווקים לקבוע את שער החליפין סלטאני/אקצ'ה. מכיוון שהיחס זהב/כסף השתנה בחופשיות,¹⁴ לא פעל חוק גרשאם, שעל פיו כסף רע דוחק מהמחזור כסף טוב.

בגלל הקושי באכיפת תקנות כלכליות אימצו פקידי האימפריה גישה פרגמטית לרגולציה מוניטרית והתערבו רק לעתים רחוקות על מנת להשפיע על אספקת המתכות היקרות והמטבעות, על מחיריהם או על שערי החליפין. הם התיירו כניסת מטבעות זרים למחזור ואפילו קיבלו אותם באוצר במטרה

12 פאמוק, היסטוריה מוניטרית.

13 במרבית המאה השש עשרה נסחר הסלטאני כשווה ערך לדוקט. במאה השבע עשרה הייתה לדוקט פרמיה בגובה עד 10 אחוזים.

14 בניגוד לדור־מתכתיות של המאה התשע עשרה, שבמסגרתה היה היחס זהב/כסף קבוע.

להגדיל ככל הניתן את אספקת המטבעות והמטילים. מטבעות אירופיים החלו להגיע לאימפריה העות'מאנית אחרי שנת 1550.

במצרים הייתה יחידת הכסף המסורתית המדין, מטבע שהנפיקו הסלטאנים הממלוכים בראשית המאה החמש עשרה. אי יציבות מוניטרית חמורה טרדה את שנותיו הראשונות של השלטון העות'מאני במצרים (1517-1524). בשנת 1524 בא מאסתאנבול אברהים פאשא, הוויזיר הגדול, על מנת לדכא את מרד אחמד פאשא. הוא הנהיג רפורמות מקיפות,¹⁵ ובמסגרתן השיב את מטבע הכסף לתקנים הממלוכיים המאוחרים. תכולת הכסף במדין העות'מאני הראשון (המוכר גם בשם פֶאֶרְא) הייתה פי 1.5 מזו שבאקצ'ה באסתאנבול. לאחר שירד מגדולתו בשנים 1517-1524 הושב המדין על כנו כיחידת החישוב של מצרים וכאמצעי התשלום המוביל, ונטבע ברחבי האימפריה במאה השש עשרה והשבע עשרה. במאה השש עשרה הייתה קהיר המרכז המוביל לטביעת מטבעות זהב, והמטבעה המקומית הנפיקה את הסלטאני ואת המטבע המצרי המקביל, השריפי. השריפי החליף את האשראפי הממלוכי, שגם הוא היה מבוסס על הדוקט הוונציאני. שער החליפין של השריפי היה זהה לזה של הסלטאני, והוא נטבע כמוהו ברחבי האימפריה העות'מאנית.

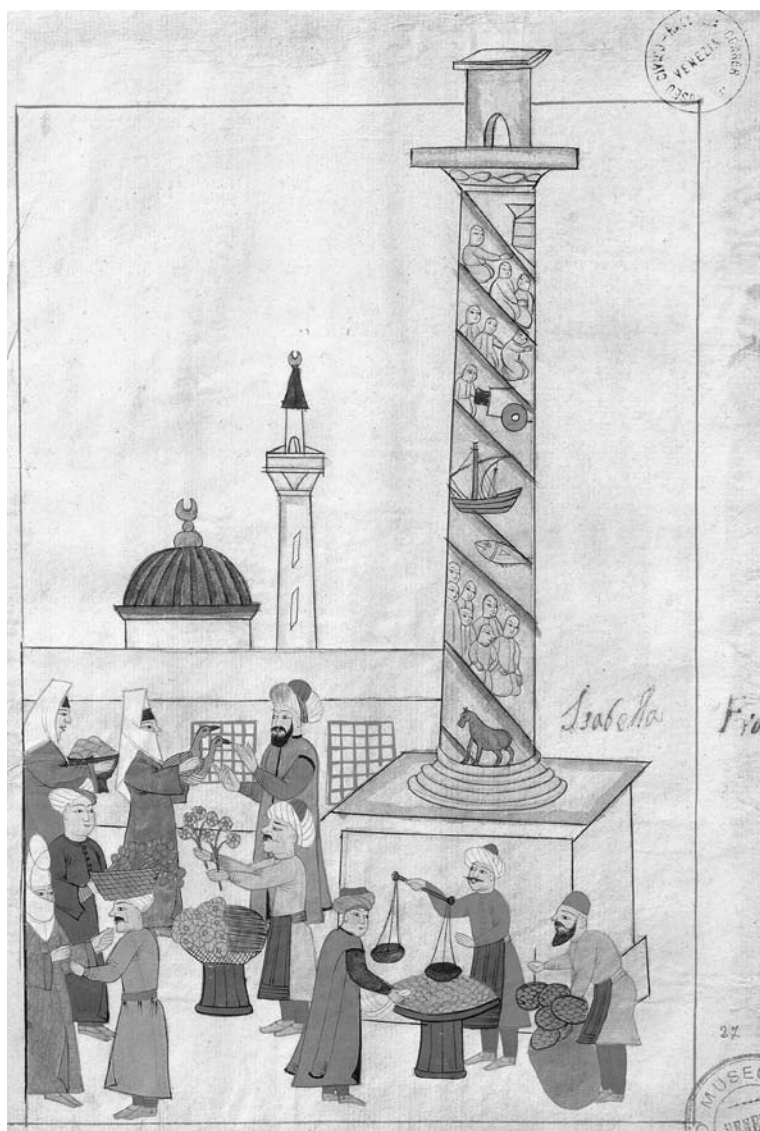
זרימת זהב מקהיר לאסתאנבול מילאה תפקיד חשוב בענייניהם המוניטריים של העות'מאנים. מאז ימיו הראשונים של השלטון העות'מאני נדרשה מצרים לקיים עודף תקציבי ולהעביר את הכספים שהצטברו לסלטאן באסתאנבול, לצורך תמיכה בערי הקודש ובחג'. מס זה נקרא אִי־סְאִלְיָה־אִי־הַאֲזִין.¹⁶ במאה השש עשרה עמד המס על 400,000-600,000 מטבעות זהב לשנה.¹⁷ באותה מאה ובמחצית הראשונה של המאה השבע עשרה נשלחו מקהיר 50,000-100,000 מטבעות זהב נוספים בכל שנה כדי לתמוך בערי הקודש בחג'אז ובעלייה לרגל למכה.

בשנת 1585 פרץ באימפריה העות'מאנית משבר פיסקלי חמור, והוא גרם לשלטונות להשחית את האקצ'ה ב־44 אחוז בפעימה אחת. בעשורים הבאים חלו תנודות חריפות בתכולת הכסף באקצ'ה ובשער החליפין אקצ'ה/סלטאני (ראו טבלה 3). האקצ'ה מעולם לא התאושש מתהפוכות אלה ולא חזר לערכו מלפני 1585, ובשנות הארבעים של המאה השבע עשרה נעלם כמעט כליל בעקבות ירידה חדה בפעילות המטבעות העות'מאניות.

15 שאו, עמ' 65; וינטר, עמ' 16.

16 שאו, עמ' 2.

17 פאמוק, היסטוריה מוניטרית, עמ' 98; מבוסס על שאו, עמ' 283-312. במאה השבע עשרה נשלח מס זה בעיקר במטבעות כסף.

שוק פתוח בקונסטנטינופול, מיניאטורה מתוך כתבי־יד בערבית, קודקס צ'יקוניה, תורכיה, המאה השבע עשרה, ספריית מוזאון קורר, ונציה, תצלום באדיבות Age Fotostock/De Agostini

במאה השש עשרה היו תנודות רבות במשקל ובטוהר של המדין המצרי. אולם הוא לא עבר השחתה בשנת 1585,¹⁸ והדעיכה בערכו הייתה מתונה למדי יחסית לירידה בתכולת הכסף באקצ'ה (ראו טבלאות 3, 4). לאחר תנודות רבות שנים התייצב שער החליפין של האקצ'ה/מדין בשנת 1640 סביב הערך 3.0. עד שלהי המאה השש עשרה היה הרוקט הוונציאני המטבע הזר המוביל במצרים, ובמאה השבע עשרה היו המטבעות המובילים הטאלר ההולנדי (lion thaler), שכונה בספרות השו"ת אריה, והריאל הספרדי (reale del ocho), שניהם מטבעות כסף גדולים (גרוש).

באסתאנבול חודשה פעילות המטבעות משנת 1685, ומשנת 1690 הונהגו מטבעות כסף גדולים. הגדול שבהם היה הקורוש או הפֶּיאָטֶר (= 40 מדין = 120 אקצ'ה), שהיה קרוב לתקן של הטאלר ההולנדי. הקורוש נשאר יציב עד שנת 1789. אף שהאקצ'ה (המושחת) נטבע משנת 1685, עד שנות העשרים של המאה השמונה עשרה הוא הוחלף על ידי המדין כיחידת החישוב לעסקאות קטנות באסתאנבול.

למרות הנפקת הקורוש שמר המדין על מעמדו כמטבע הכסף המוביל במצרים. הקורוש לא נטבע במצרים עד שנת 1759 למרות הוראת השלטון המרכזי לטבוע מטבעות כסף גדולים. במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה ירד תקן המדין של קהיר אל מתחת לתקן של המדין האסתאנבולי, וההפרש הגיע לעתים עד 30 אחוז.

בשלהי המאה השבע עשרה הופסקה טביעתו של הסלטאני-השריפי. בשנים 1697-1728 הונפקו במקביל באסתאנבול ובקהיר סדרה של מטבעות זהב, הטוג'ראלי (האסתאנבול), ג'דיד אסתאנבול, זינג'רלי וז'ראי-מחבוב. כל המטבעות פרט לז'ראי-מחבוב היו חסרי ערך נקוב, והגרסאות האסתאנבוליות הראשונות הכילו כמות זהב קרובה לזו שבדוקט. הגרסאות הקהיריות הכילו פחות זהב, ושערן היה כ־15-20 אחוז פחות מזה של מקבילותיהן האסתאנבוליות.¹⁹

18 יש היסטוריונים הסבורים שהמדין אכן הושחת, אך ההשחתה בוטלה במהירות בלחץ חיילי הצבא. ראו: פאמוק, היסטוריה מוניטרית, עמ' 96 והערה 19.

19 במקור נסחרו מטבעות הזהב של קהיר ואסתאנבול באסתאנבול בערך זהה. לאחר שהמטבעות מקהיר דחקו את המטבעות האסתאנבוליים מן המחזור (דוגמה לחוק גרשם), אסרו הרשויות לטבוע מטבעות באיכות ירודה והורידו את עלויות הטביעה באסתאנבול. משנוכחו לדעת שצעדים אלה לא הועילו, הכריזו הרשויות על שער נמוך יותר למטבעות זהב מצריים, ובכך נפתרה הבעיה.

ב. כסף בספרות הרבנית: הערות כלליות

רבנים באימפריה העות'מאנית עסקו בסוגיות מוניטריות בהקשרים הלכתיים, אך לא דנו בכסף מנקודת מבט פילוסופית, לא עסקו בנושאים של מדיניות מוניטרית,²⁰ ולא ניסחו השקפה מוניטרית מוצהרת ומקיפה המבוססת על עקרונות ראשוניים מפורשים. בכך נבדלו באופן מובהק מהוגים מוסלמים כמו אלגזאלי (1058-1111) ואבן ח'לדון (1300-1358 בערך), קופרניקוס (1473-1543) ובודין (1530-1596).²¹ בספרות הרבנית העוסקת בכסף לא צוטטו מקורות לא רבניים, אך למרות זאת אין לפסול את האפשרות של השפעה אינטלקטואלית מן הסביבה העות'מאנית הכללית.²²

בספרות השו"ת מן התקופה העות'מאנית אצור מידע היסטורי רב על התנאים החברתיים והכלכליים, ולכן היא בעלת ערך רב להיסטוריונים.²³ אולם השימוש בשו"תים כמקור היסטורי בכלל ולכירור השקפות הלכתיות על כסף בפרט הוא בעייתי. ברוב השו"תים חסרים פרטים היסטוריים בסיסיים, כגון תאריכים ושמות אמתיים, הנתונים הכלכליים בדרך כלל מוגבלים בהיקפם, חלק מעולם המושגים איננו מוכר לנו כיום, וההקשר ההיסטורי והמוסדי לא תמיד ברור. אולם דווקא בגלל קשיים אלה זיהוי פרטים היסטוריים כמו אנשים, מקומות, סחורות, מחירים ושערי חליפין בשו"תים מן התקופה העות'מאנית הוא משימה

20 ידוע כי בתקופת השלטון העות'מאני מילאו מספר יהודים מצרים את תפקיד מנהל המטבעה, ואחרים שירתו בתפקיד גובה המס הראשי ויועץ כלכלי למושל. ראו: שטובר; וינטר; דוד. אולם פקידים יהודים אלה לא הותירו אחריהם כתבים בתחום המדיניות הכלכלית.

21 על אלגזאלי ראו: גזנפר; על אבן ח'לדון ראו: צופי, אבן ח'לדון; על בודין ואורם ראו: לפידוס; על קופרניקוס ראו: רייס והינדרייטר; ועל בודין ראו: אובריאן.

22 פניות של יהודים לערכאות המוסלמים היו נפוצות למדי באימפריה העות'מאנית, למרות התנגדותם של הרבנים, והרבנים התאימו את עצמם למציאות זו על ידי ויתורים מסוימים לחוק האסלאמי. ראו: שמואלביץ, עמ' 42-44. עם זאת נראה שהחוק האסלאמי לא השפיע על תשובות הרבנים בעניינים כספיים. בשו"תים בעניינים הלכתיים אחרים, כמו נישואין וגירושין, יש התייחסויות רבות לנהלים ולפסיקות של בתי הדין האסלאמיים, אך בשו"תים בענייני כספים אין התייחסויות כאלה כלל.

23 לואיס, עמ' 114.

חשובה ורבת אתגרים.²⁴ יתרה מזו, השו"תים כוללים דיונים משפטיים מורכבים ולעתים קשים לפענוח, ובשו"תים שעניינם מוניטרי יש להבחין בדקדקנות בין טענות מוניטריות לטענות אחרות. נוסף על כך נדיר למצוא שני שו"תים (או יותר) העוסקים באותה שאלה, ולכן קשה להשוות בין דיונים של רבנים שונים.

ג. דעות רבנים מצרים בענייני כסף במאה השש עשרה

יהודי קהיר ניהלו בית דין רבני פעיל בשלהי המאה החמש עשרה (ואולי אף קודם לכן), אך לא השתמר ממנו חומר משפטי.²⁵ המסמכים המשפטיים היהודיים המוקדמים ביותר מקהיר מתוארכים למאה השש עשרה, לתקופה שבה נשאלו ר' דוד אבן זמרא (הרדב"ז, 1479-1573) ור' מאיר גאויזון (1545?) – על האפשרות לשלם כתובה במטבעות מושחתים. שני הרכבים תמכו במנהג המקובל בקהילה לשלם כתובות באופן נומינלי, דהיינו בסכום הנקוב, ללא התאמה לערך המטבעות המקוריים.²⁶ הם לא הזכירו כלל את פתרון הפשרה שהציעו רבני צפת בראשית שנות השמונים של המאה השש עשרה, שיש לחלק את ההפסדים בין הצדדים, ואמנם עד המאה השבע עשרה אין ראיה שרבני מצרים היו מודעים לקיומה של פשרה זו.²⁷ דברי הרדב"ז ור' מאיר גאויזון בנושאים מוניטריים מתוחכמים פחות מבחינה כלכלית מכתבי יורשיהם מן המאה השבע עשרה. עם זאת הם מייצגים שלב בהתפתחות דוקטרינה מוניטרית יהודית וראויים לדיון נפרד.

24 שמואלביץ, עמ' 5.

25 בן-נאה שיער שאוכלוסייתה היהודית של קהיר מנתה אז יותר מ-5,000 נפש. אסתאנבול, סלוניקי ואדירנה היו המרכזים היהודיים הגדולים ביותר, וקהילת קהיר הייתה ככל הנראה הרביעית בגודלה. במאה השש עשרה הייתה במצרים צמיחה דמוגרפית מהירה, שמקורה בשטף הגירה של יהודים מספרד, פליטי הגירוש של 1492. ראו: בן-נאה, עמ' 2-3.

26 שו"ת הרדב"ז, א, תקט; שו"ת גאויזון, א, סי' ט.

27 תקנת חכמי צפת התקבלה באסתאנבול ובסלוניקי אך לא נתקבלה בקהיר ובדמשק. על תקנת הפשרה של חכמי צפת ראו: שוחטמן. על עמדתם של רבני מצרים ראו: שם, הערה 4, על השו"ת של גאויזון הנזכר כאן בהערה הקודמת.

ד. תמצית הדין המוניטרי בתלמוד

על מנת להעריך נכונה את כתבי החכמים בענייני כסף דרושה הבנה מסוימת של הדין המוניטרי בתלמוד. לצורך ההסבר אציג כאן מושג יסודי אחד ושתי פסיקות.

מושג יסודי: טבעא לעומת פירא

על פי התלמוד הגבחה או משיכה של טובין סוגרת עסקה – ללא קניין פיזי מצד הקונה עסקה אינה סופית גם אם הכסף הועבר. אין קושי ליישם כלל זה בעסקאות רגילות, משום שההבחנה בין הקונה למוכר ברורה. אולם מיהו הקונה ומיהו המוכר בעסקת החלפת מטבעות? משיכתו של מי סוגרת את העסקה? התלמוד קבע שכאשר מחליפים שני מטבעות ממתכות שונות, למשל זהב וכסף, מטבע אחד מקבל מעמד של טבעא (מטבע) – כסף לכל דבר, והמטבע האחר מקבל מעמד של פירא (פרות או תוצרת), כלומר סחורה. האדם המקבל את הפירא נחשב הקונה, ומשיכתו היא הסוגרת את העסקה. ומה קובע את מעמדו של המטבע? מטבע עובר לסוחר מקבל מעמד של טבעא, והמטבע הנפוץ פחות בשימוש מקבל מעמד של פירא. קטגוריית פירא כוללת גם מטבעות לא יציבים או מטבעות שמושחתים לעתים קרובות.²⁸

להבחנה בין טבעא לפירא יש השלכה חשובה נוספת. התלמוד ייחס את התנודות במחירים או בשערי חליפין רק להתפתחויות בשוקי המסחר או לשינויים בערך הפירא, כלומר בערכם של המטבעות פחותי הערך. במשפט העברי ערכו של טבעא קבוע, כלומר כאשר מעריכים חובות הנקובים בטבעא יש לנקוט שיטה נומינלית.²⁹

פסיקה א: החזר הלוואה שניתנה בטבעא לאחר חיזוק או

הפחתה – כלל החומש

האמוראים הגדירו שני סוגי ריבית: ריבית קצוצה, הנגבית באופן ישיר בזמן ההלוואה, ואבק ריבית, הנוצר באופן עקיף, לאחר מעשה, והם קבעו כי ריבית קצוצה אסורה מדאורייתא, ואבק ריבית אסור מדרבנן.

28 בבלי, בבא מציעא מד ע"א – מה ע"ב.

29 הדיכוטומיה של טבעא ופירא הייתה קיימת גם בחוק הרומי, המונחים הרומיים הם מחיר לעומת סחורה. ראו: סרג'נט וולדה, עמ' 93.

כיצד על לווה לפרוע הלוואה שהמטבע שניתנה בו חוזק או הושחת מאז שקיבל את ההלוואה?³⁰ אם יפרע את סכום ההלוואה במטבע המחוזק, הרי הוא משלם ריבית (לאחר מעשה), וזהו אבק ריבית, האסור מדרבנן; ואם יפרע את הסכום במטבע המושחת, המלווה יפסיד. על מנת להתמודד עם מצבים כאלה קבע התלמוד כלל, והוא מובא כאן על פי ניסוחו של הרמב"ם: אם מחירי התוצרת בשוק עלו או ירדו בגלל שינוי במשקל המטבע, יש לפרוע את החוב בהתאמה מלאה לערך ההלוואה שניתנה. כך יש לעשות גם אם מחירי התוצרת נותרו ללא שינוי, אך המטבע החדש נבדל במשקלו מן הישן בשיעור גדול מ־25 אחוז. לעומת זאת אם מחירי התוצרת נותרו ללא שינוי, והמטבע החדש נבדל במשקלו מן הישן ב־25 אחוז או פחות, על בעל החוב לשלם במטבע החדש את מספר המטבעות המדויק שלווה, ללא כל התאמה (ראו טבלה 5).³¹ כלל זה מכונה בספרות השו"ת דין חומש, ואני אכנה אותו כלל 25 האחוז. כלל זה קשה להבנה משום שהוא משלב שיערוך באמצעות משקל ושיערוך באמצעות כוח קנייה, וגם פרשני התלמוד הראשונים התחבטו בעניין זה.³²

פסיקה ב: תנודות מחירים והחזר הלוואה שניתנה בשווה

כספ – סאה בסאה

התלמוד אסר הלוואות בסחורה (ללא ריבית), משום שהן עלולות להוביל לריבית לאחר מעשה, כאשר מעריכים את ההלוואה בערכה המוניטרי. לדוגמה הלוואה של חיטה תמורת חיטה: אם מחיר החיטה יעלה, יהיה על הלווה לשלם חיטה שערכה הממוני גבוה מזה של החיטה שלווה. לכן אסר התלמוד לכתחילה מתן הלוואות מסוג זה.³³

אף שלכתחילה הלוואות בסחורה אסורות, שאלה הגמרא כיצד יש לפרוע הלוואות כאלה בדיעבד. אם ניתנה הלוואה (אסורה) של חיטה תמורת חיטה, ומחיר החיטה השתנה לפני פירעון ההלוואה, כיצד על הלווה לפרוע את חובו?

30 בבלי, בבא קמא צ"ב – צח ע"א.

31 משנה תורה, הלכות מלווה ולווה, ד, יא. הראשונים נחלקו על פירוש התלמוד בנקודה זו. אני מצטט את ניסוחו של הרמב"ם (1135-1204) משום שרבנים מצרים מאוחרים נמנעו מלחלוק על פסיקת 'משנה תורה' (נחתם בשנת 1177). ראו: שיפמן, שיערוך מטבעות, עמ' 157, הערה 43, ושם יש דיון באינטרפרטציות חלופיות.

32 שיפמן, שיערוך מטבעות, עמ' 152-158.

33 עם זאת הלוואות בסחורה הותרו אם צוין במפורש ערך מוניטרי המבוסס על מחיר שוק יציב בעת נתינת ההלוואה. ראו: בבלי, בבא מציעא ט"ב – ס"ד ע"ב.

התלמוד פסק שאם מחיר החיטה ירד, על הלווה להשיב את כמות החיטה המקורית, והמלווה יספוג את ההפסד הממוני; אם מחיר החיטה עלה, על הלווה להשיב את ערכה הממוני המקורי של החיטה שלוהה, וכך יימנע מתשלום ריבית למפרע בערכים מוניטריים.³⁴

ה. דעות רבני מצרים בענייני כסף

בחירת חומר מן הספרות הרבנית

דעות הרבנים שעליהן מבוסס מחקר זה נבחרו מתוך אחד עשר מקורות הלכתיים, שחיברו תשעה מרבני מצרים הבולטים מן המאה השש עשרה עד המאה השמונה עשרה. הקריטריון לבחירה היה משמעות התוכן להתפתחות ההיסטורית של דוקטרינה מוניטריית יהודית. מסיבה זו לא נכללו קטעים שיש בהם יישום פשוט של הלכות תלמודיות (ראו בנספח תיאור מפורט של תהליך בחירת החומר ההלכתי). הקטעים שנבחרו לניתוח הם: פסקה מפירושו של ר' יעקב קאשטרו, בן המאה השש עשרה, ל'שולחן ערוך', שו"ת של רבי מרדכי הלוי ושו"ת של ר' אברהם הלוי, שניהם בני המאה השבע עשרה.

ר' יעקב קאשטרו

ר' יעקב קאשטרו (מהריק"ש, 1525-1612) היה בנו של אברהם דה קאשטרו, מנהל המטבעה בקהיר בשנות העשרים של המאה השש עשרה.³⁵ מהריק"ש היה המנהיג הרוחני של קהילת המוסתערבים היהודית בקהיר וסוחר פעיל. אחד מכתביו החשובים הוא 'ערך לחם', פירוש ל'שולחן ערוך' לר' יוסף קארו (1488-1575, תורכיה וארץ-ישראל).³⁶ מאחר ש'ערך לחם' אינו קובץ שו"תים, יש בו עקרונות כלליים ולא דיונים במקרים ספציפיים, ובדרך כלל אי אפשר לתארך קטעים מתוך החיבור.³⁷ בפסקה הנוגעת באיסור ריבית כתב מהריק"ש:

34 בבלי, בבא מציעא עה ע"א.

35 על אברהם דה קאשטרו כמנהל בית המטבע ראו: דוד, עמ' קג-קד.

36 מהריק"ש התכתב בקביעות עם ר' יוסף קארו וביקר אצלו בצפת בשנת 1570.

37 מהריק"ש כתב במהלך אחת עשרה שנים לפחות הערות שוליים ל'שולחן ערוך' בעותק הפרטי של הספר שהיה ברשותו. הערות אלו נפוצו בכתב יד בין רבני מצרים וארץ-ישראל, ונדפסו לאחר מותו בספר 'ערך לחם'. ראו: שפיגל,

ריא"ר ישעיה די טראני השני] כתב בפרק הגזול עצים שהולכים אחרי שיווי הזהב³⁸ כשהוסיף או פחת על המטבע. הוזלו הפירות מחמת חריפותא³⁹ דמעוות חדשים לא מחמת המשקל לאו כלום הוא. הוזלו המעות או הוקרו ולא נשתנה המשקל לאו כלום הוא ונותן לו מה שהלווהו או מה שנתחייב לו... אם גזר המלך שכל מלווה לחברו יהיה פירעונו מהמטבע השניה דינא דמלכותא דינא שהרי לא ברצונו נותנה.⁴⁰

מהריק"ש תמך בהצמדה למטבע הזהב במקרה של השחתה או חיזוק של מטבע הכסף. אם מניחים שקיים יחס קבוע בין זהב לכסף,⁴¹ הרי הצמדה למטבע הזהב שקולה לשיערוך מטבע הכסף על פי משקלו. כלל זה זהה לכלל שנקטו הקאצים בעיר בורסה.⁴² למרבה הצער אנו חסרים מידע על מנהגי הקאצים המצרים בעניין זה. לסיכום, מהריק"ש התעלם משינויים בערך החיצוני, כלומר משינויים ביחס זהב/כסף או שינויים בכוח הקנייה שאינם תוצאה של שינוי בתכולת המתכת היקרה. אך למרות זאת היה מוכן לעשות התאמה לשינויים בערך החיצוני אם אלה הוכתבו על ידי השלטון.

עמ' 10-15. אם כן כל אחת מן ההערות עשויה הייתה להיכתב בזמן כלשהו בשנים 1565-1612.

38 נראה כי פירושו של מהריק"ש אינו מתיישב עם כוונתו של די טראני. ראו את הפסקה המקורית: פסקי הריא"ר, ז: בבא קמא, פרק הגזול עצים, סי' ג, סעיף כב. די טראני דן שם במקרה שבו המלך ביטל מטבע, ששמו לא הוזכר וייתכן שהיה זה מטבע נחושת. המטבע הישן שוערך לפי 300 מטבעות למטבע זהב, והוא הוחלף במטבע חדש שערכו 24 מטבעות למטבע זהב. די טראני קבע שיש לפרוע הלוואה של 300 מטבעות ישנים ב־24 מטבעות חדשים, מאחר שמטבע המדינה העיקרי הוא זהב. הוא הפנה את הקורא לספרו 'קונטרס הראיות' להסברים נוספים, אך למרבה הצער רוב הספר אבד.

39 בהקשר הזה יש להבין חריפותא כהעדפה להחזיק במטבעות חדשים משום שהם במצב הנפקה, חדשים מן המטבעה.

40 ערך לחם, הערה על שולחן ערוך, יורה דעה, סי' קסה.
41 לא ברור אם מהריק"ש הניח במשפט הראשון של הפסקה יחס קבוע זהב/כסף. אך את המשפט השלישי אפשר להבין רק בהנחה שמדובר ביחס משתנה זהב/כסף.

42 גרבר, עמ' 321-322.

בשנים 1631-1632 נקבע יעד המס לשלטון המרכזי על סך 30 מיליון מדין. אולם מצרים לא השיגה את היעד הנדרש, ובהדרגה פחת המס שהועלה לאסתאנבול עד 20 מיליון בשנים טובות ואפס בשנים גרועות. בשנים 1660-1675 נשלחו למצרים שורה של מושלים מאסתאנבול על מנת לבצע רפורמות מנהליות ותקציביות ששייכו את גובה המס ליעדו המקורי, אך בסופו של דבר הצליחו האמירים הממלוכים לבטל את הרפורמות.⁴³

ר' מרדכי הלוי (נפטר בשנת 1684, קהיר ורוזטה) היה תלמיד חכם, דיין וסוחר.⁴⁴ בפסיקתו עשה שימוש נרחב באינטואיציה כלכלית ולא היסס לערער על הנחות יסוד של הדוקטרינה המוניטרית היהודית משיקולים של היגיון כלכלי. תשובתו בענייני שיערוך חובות ארוכה מאוד,⁴⁵ ולכן אתרכז בניתוח הטקסטואלי בפסקאות שיש בהן עניין כלכלי, ולא אעסוק בקטעים שעניינם הלכה טהורה. ר' מרדכי נשאל על פירעון הלוואה אשר ניתנה ב'גרשוש אצלני'ש' – טאלר הולנדי,⁴⁶ ושהתנה מראש כי תיפרע בטאלר. בתקופת ההלוואה עלה ערכו של הטאלר מ־30 ל־35 מדין, ובתום התקופה לא פרע הלווה את חובו, ובינתיים המשיך הטאלר לעלות בערכו עד 43 מדין. כיצד יש לפרוע את החוב מבלי לעבור על איסור ריבית ומבלי לתת למלווה סכום נמוך מדי? ר' מרדכי הסביר שחלק ממטבעות המדין והאקצה המצויים במחזור נשחקו בגלל זיופים ומסיבות אחרות, שלא פירט, ואם כן הפיחות התרחש בשוק ולא היה תוצאה של פעולות השלטון.

אי אפשר לתארך את השו"ת הזה במדויק, אך אפשר לשער את תאריכו על סמך השוואת המידע שצוין בשאלה לשערי החליפין של מדין/טאלר המחושבים מתוך נתוניו של פאמוק (ראו טבלה 6), נתונים התואמים במידה רבה את אלה שבשאלה. באמצעות אינטרפולציה נוכל לתארך את ההלוואה המקורית לשנים 1660-1667. תאריך הפירעון שצוין בשטר ודאי קדם לשנת 1676, והשו"ת נכתב ככל הנראה בין שנת 1673 ל־1683.

43 שאו, עמ' 283-312.

44 ר' מרדכי שירת במשרת אב בית דין של קהיר ורוזטה יותר מארבעים שנה. הוא עלה לירושלים בשנת 1684 ונפטר באותה שנה. על מנת למנוע בבלול אזכיר את ר' מרדכי הלוי ואת ר' אברהם הלוי בשמותיהם הפרטיים.

45 דרכי נועם, יורה דעה, סי' כד. אורך התשובה יותר מ־4,500 מילים.

46 תודתי נתונה לירון בן־נאה על זיהוי מונח זה. הטאלר ההולנדי היה ידוע באימפריה העות'מאנית גם בשמות אסדי גורוש, אסלאני וארסאלאני.

ר' מרדכי פתח את תשובתו בציטטה מן ה'טור' שעל פיה נאסרו הלוואות במטבעות זהב.⁴⁷ הסיבה לאיסור זה היא שלפי פרדיגמת טבעא ופירא, מטבעות זהב הם פירא, כלומר סחורה, מחירים (שער החליפין מול טבעא) עלול לעלות בעתיד ולהביא לידי תשלום ריבית שלאחר מעשה (במונחים של טבעא). משתמע מכך שלמטבעות כסף, כמו הטאלר, יש מעמד של טבעא, ולפיכך מותר להלוות אותם ללא הגבלה, ועל הלווה להשיב בדיוק מה שלוה, ללא התאמה לערך המטבעות המקוריים.

ר' מרדכי פסל את האפשרות הזאת מכול וכול: 'ודבר זה אין הדעת סובלו'. במקרה זה קריאת שם טבעא על הטאלר משמעותה שבעל החוב, אשר לוה טאלרים שערכם 30 מדין, יאלץ לפרוע את חובו בטאלרים שערכם 43 מדין. מאחר שיחידת החישוב היא המדין, ומאחר שמחירי תוצרת ומשכורות (של פועלים ובעלי מלאכה), הנקובים במדין, נותרו ללא שינוי, הרי המלווה יקבל ריבית הגבוהה משליש, אם מודדים את הלוואה במונחים של כוח קנייה. ר' מרדכי דחה בתוקף את התוצאה הזאת בהתבססו על הוכחה מהלכות הלוואות בסחורה. ההלכה קובעת שאם ניתנה הלוואה בסחורה – למרות האיסור – ומחיר הסחורה עלה, יש להתאים את החוב כלפי מטה. ר' מרדכי טען שאין הברל מהותי בין ייסוף שער החליפין לבין עלייה במחיר הסחורות, משום ששניהם גורמים להעברה של כוח קנייה. יתרה מזו, כלל 25 האחוז נועד למנוע העברת כוח קנייה. כך התחבט ר' מרדכי בסתירה ישירה בין המשתמע מפרדיגמת טבעא ופירא לבין המשתמע מכלל 25 האחוז.

על מנת ליישב את הסתירה הציע ר' מרדכי הבחנה בסיסית בין שינויים בערך הפנימי, כלומר חיזוק המטבע, לשינויים בערך החיצוני, כלומר ייסוף בשער החליפין. במקרים של חיזוק כלל 25 האחוז קובע התאמה כלפי מטה. במטבע נעשה שינוי פיזי, ועל כן פירעון לא מותאם כרוך בהעברת כוח קנייה, והדבר אינו מתקבל על הדעת. במקרה של שינוי בערך החיצוני, יש להחיל את פרדיגמת טבעא ופירא. מטבעות הכסף ייחשבו כטבעא, ומטבעות הזהב ייחשבו כפירא. מאחר שלא היה שום שינוי פיזי במטבעות, אפשר לבצע פירעון בלתי מותאם, אף אם הוא כרוך בהעברת כוח קנייה. ר' מרדכי דחה גם הצעה זו, וקרא שוב 'ודבר זה אין הדעת סובלו'. לפי הפתרון המוצע, העברת כוח קנייה בהקשר של פירא נאסרה, בין שהגורם להעברה הוא פנימי בין שהוא חיצוני. לעומת זאת העברת כוח קנייה בהקשר של טבעא אסורה רק כאשר היא תוצאה של שינוי פנימי. ר' מרדכי סבר כי הבחנה כזאת איננה הגיונית מבחינה כלכלית – על העברות כוח הקנייה להיות בעלות מעמד הלכתי שווה, ואין להתחשב בגורם להעברה.

47 טור, יורה דעה, סי' קסב.

יתר על כן, ר' מרדכי טען שפרדיגמת טבעא ופירא אינה תקפה במקרים שבהם אינפלציה נגרמה בכירור על ידי שינוי בערך החיצוני.⁴⁸ במקרה הנדון המדין והאקצ'ה הושחתו בגלל זיוף או בנסיבות אחרות. סוחרים נמנעו מלהשתמש במטבעות אלה והעדיפו את הטאלר ההולנדי, הריאל הספרדי ושריפי הזהב, ואף העלו את מחירי הסחורות הנקובים במדין כדי להניא את הציבור מלשלם במטבע זה. סוחרים אפילו נמנעו מלקבל מטבעות מדין טובים, כבדים או חדשים. ייסוף הטאלר היה תופעה שהתרחשה בשוק, ושמעולם לא קיבלה גושפנקה רשמית של המלך (דהיינו המושל) או שר העיר (ככל הנראה המחתסב, המפקח על המידות, המשקלות והמחירים בשוקי המזון⁴⁹). תופעה זו לא התרחשה בתקופת התלמוד, והמקרה הנדון היה חדש וחסר תקדים.

ר' מרדכי טען שיש ליישם את פרדיגמת טבעא ופירא רק כאשר אפשר להשחית את המטבע שבמעמד פירא.⁵⁰ אולם במקרה זה היה המצב שונה: הטאלר, הריאל הספרדי ושריפי הזהב היו מטבעות יציבים ולא היו מועמדים להשחתה. ר' מרדכי הפגין אי נחת כולטת מפרדיגמת טבעא ופירא, אולם בשל קדושת הפסיקה התלמודית הוא לא יכול היה לבטל עיקרון זה, ולכן נקט חירות פרשנית על מנת להגביל את היקף חלותו.

לאחר שהסיק שהצמדה לטאלר עלולה לגרור עברה על איסור ריבית, דן ר' מרדכי בדעות מנוגדות לדעתו. הוא ציטט את מהריק"ש, אשר פסק שיש להתעלם משינוי בערך החיצוני הנובע מהיות המטבעות החדשים מבוקשים. ר' מרדכי הציע דוגמה מעשית להסביר את רעיון החריפות: כאשר הביא קונה מדין חדש (בערבית קְלֶיָה), היה הסוחר מוכן להציע לו הנחה קטנה, משום שהמדינים החדשים מבוקשים ביותר. במילים אחרות, המדינים החדשים נסחרו בפרמיה. אולם הדינאן של המושל, כלומר האוצר, ששכן במצודת קהיר,⁵¹ לא הבחין בין מדינים ישנים לחדשים כל עוד היו משקלם וטוהר המתכת זהים. במקרה זה היה מהריק"ש דורש להתעלם מתנאי המסחר בשוק ולהעריך את המטבעות רק על פי משקלם.

במקום לחלוק ישירות על דברי מהריק"ש, העדיף ר' מרדכי קריאה חדשנית ביותר, אם כי מאולצת, של דבריו. הוא טען שמהריק"ש היה מתעלם מן

48 ר' מרדכי בחן את השלכות הגדרת הטאלר כטבעא והמדין כפירא, או לחלופין הגדרת המדין כטבעא והטאלר כפירא, והוא דחה את שתי החלופות מנימוקי חוסר היגיון.

49 שאו, עמ' 118.

50 ר' מרדכי טען שניתן לדייק כך מפירושו של רש"י לבבלי, בבא מציעא מד ע"ב.

51 שאו, עמ' 338.

הפרמיה רק במקרה שהמטבע הנסחר בפרמיה איננו יחידת החישוב. אולם אם המטבע הנסחר בפרמיה הוא יחידת החישוב, היה מהריק"ש תומך בהתאמה לפי הפרמיה. ברור שזו קריאה מאולצת, משום שמהריק"ש לא הזכיר כלל את הרעיון של יחידת חישוב. מכל מקום לאחר שפירש מחדש את דברי מהריק"ש, יישם ר' מרדכי את העיקרון החדש כך: אם הטאלר יוסף או פוחת, אך מחירי סחורה המתומחרת בטאלר נשארו קבועים, אין לעשות התאמה; אולם אם המדין, שהוא יחידת החישוב, פוחת או יוסף, ומחירי סחורה המתומחרת במדין נשארו קבועים, יש לעשות התאמה.

בשלב זה הציג ר' מרדכי את פסיקתו. הוא כתב שבמקרים מעין אלה שומה על הדיין לחשב את סכום הפירעון במדויק על מנת למנוע הפסד למלווה או תשלום ריבית לאחר מעשה על ידי הלווה. לכן אם הותנה במפורש שהפירעון ייעשה בטאלר, ומחירי סחורה המתומחרים בטאלר ירדו, על הדיין להתאים את סכום הפירעון לפי שער החליפין הרשמי של הדיואן לתשלומי מסים, שהוא 38-39 מדין/טאלר, ולא לפי שער השוק המקומי (43 מדין/טאלר).

ר' מרדכי בחר בשער הדיואן ולא בשער השוק המקומי, מפני שמדין הקטעיה, דהיינו המדין על פי תקן המשקל⁵² של דאר אלצארב, המטבעה הממלכתית של מצרים,⁵³ שקל באותה עת פחות מבעבר. בעבר היה שער החליפין מדין/טאלר 30, ו-36 מדינים נטבעו מ-10 דראהם כסף. ואילו בעת כתיבת התשובה הייתה הקטעיה 40 מדין לכל 10 דראהם כסף.

אתרגם את המידות הללו ליחידות משקל מודרניות. מאחר שמשקל הדרהם האסלאמי השתנה ממקום למקום ומעת לעת, אי אפשר לזהות בוודאות את הדרהם של ר' מרדכי. אך סביר להניח שכוונתו הייתה לדרהם של תפריז, שמשקלו היה 3.072 גר', ושעליו התבססו מטבעות כסף עות'מאניים עד שלהי המאה השבע עשרה.⁵⁴ אם 1 דרהם = 3.072 גר', הרי לפי 36 מדין לכל 10 דראהם, משקלו של המדין היה 0.85 גר', ולפי 40 מדין לכל 10 דראהם, היה משקלו של המדין 0.77 גר'.⁵⁵

52 המילה הערבית קטעה הייתה בעבר כינוי לפארא/מדין. ראו: פאמוק, היסטוריה מוניטרית, עמ' 95. בעברית הפארא/מדין כונה לעתים קרובות חתיכה. אולם בהקשר זה השתמש ר' הלוי במילה קטעיה (קטעה) במובן של תקן משקל.

53 המטבעה כונתה גם צֶרְבַח'אֵנָה. ר' מרדכי השתמש חליפות בשמות דאר אלצארב ודיואן.

54 פאמוק, מחירים ושכר, עמ' 32.

55 מידות אלה זהות למידות שציין פאמוק לשנים 1622, 1630, 1641, 1650, 1670, 1680 ו-1685. ראו טבלה 4.

ר' מרדכי הסביר שהעלייה בערך הטאלר מ־30 ל־43 מדין נבעה משני גורמים נפרדים: מדין מזויפים וגורמים אחרים שלא הוזכרו, ושהשתקפו בעליית שער החליפין הרשמי מ־30 ל־38-39, והירידה בכמות הכסף במדין (מ־10/36=5/18 דרהם ל־10/40=1/4 דרהם).⁵⁶ ההשחטה לא השפיעה על המחירים ועל המשכורות, ולכן יש להתעלם מגורם זה. אם בחוזה ההלוואה הותנה תשלום בטאלר, על הפירעון להיעשות (במדין) על פי שער החליפין הרשמי. אולם אם ההלוואה ניתנה במדין, יש לפרוע אותה בלא התאמה, משום שכוח הקנייה של המדין נותר ללא שינוי.

בנקודה זו הוסיף ר' מרדכי הסתייגות מתמיהה: 'ואמנם מצד שאר סחורות דאזלי בתר גרושוש לזה אמרתי שיש לדקדק גם על עניין הקטעייה'. אני מציע לפרש את הדברים כך: נניח שיש במשק שני סוגי סחורות, סחורות מקומיות, שמחירן אינו תלוי בשער החליפין, וסחורות תוצרת חוץ, אשר מחירן נע אחת לאחת עם שער החליפין. לדברי ר' מרדכי על הפירעון להיות מבוסס על ממוצע משוקלל של שערי החליפין: $39\alpha + 43(1-\alpha)$, כאשר α הוא מספר בין אפס לאחד. ערכו של α נתון לשיקול דעתו של הדיין, ור' מרדכי לא פירט עוד.⁵⁷ ר' מרדכי סיכם את פסקתו: אם בשטר ההלוואה צוין במפורש פירעון במדין, יש לפרוע את ההלוואה ללא התאמה, בתנאי שמחירי הסחורות ומשכורות בעלי המלאכה נותרו ללא שינוי. אם המלווה נשבע לשלם בטאלר, 'בין יעלו בין ירדו' על הדיין להורות על פשרה, משום שהאיסור על הפרת שבועה חמור ביותר. ר' מרדכי לא פירש מהי צורת הפשרה.

לסיכום, ר' מרדכי קבע שהקריטריון לשיערוך חובות חייב להיות כוח הקנייה ולא המשקל. הוא תמך בפירעון על פי שער החליפין הרשמי, אם הרשויות השחיתו את המטבע בלי לעדכן את שער החליפין הרשמי, ורמת המחירים נשארה יציבה. הוא טען כי יש להימנע מהעברת כוח קנייה, בין שהגורם לשינוי היה פנימי ובין שהיה חיצוני. במקום להתפלמס ישירות עם דעות שהתנגד להן הציע ר' מרדכי קריאה חדשנית ביותר של דעות אלה.⁵⁸ הוא היה הראשון

56 שער החליפין בשוק שיקף השחטה בשיעור תשיעית (מ־36 ל־40 מדין ל־10 דראהם), שער החליפין הרשמי היה מבוסס על תקן משקל ישן והתעלם מן ההשחטה. בהתחשב בעובדות אלה שער חליפין של 43 מדין בשוק משמעותו שער חליפין רשמי בשיעור $38.7=43/1.111$.

57 לכלול המודרני ברור שיש לקבוע α בערך השווה לחלקן של הסחורות המקומיות בסך כל הוצאות הצריכה.

58 אי רצונו לחלוק באופן ישיר על התלמוד מובן היטב, לעומת זאת אי רצונו לחלוק על מהריק"ש מתמיה.

מרבני מצרים שהזכיר אפשרות של פשרה. אך הוא קיבל את פתרון הפשרה רק במקרה שהלווה נשבע להצמיד את ההלוואה לטאלר, ולא ראה בפשרה פתרון סטנדרטי לבעיית שיערוך החובות.

ר' אברהם הלוי

בשנים 1694-1697 שרר במצרים רעב חמור ומגפה, שפרצה מפני ש'הנילוס לא השקה את האדמות כראוי.⁵⁹ המזון התייקר בצורה חדה,⁶⁰ המצב הפיסקלי הידרדר, ואנרכייה שלטה במדינה. בשנים 1694-1695 שולמו 21.7 מיליון מדין כמס לשלטון המרכזי, סכום קטן בהרבה מסכום היעד, 30 מיליון מדין. חיילים וגמלאים הפגינו בצורה אלימה בדרישה לקבל את משכורותיהם.

חומרת המשבר מודגמת היטב בסיפורו הטרגי של יֶאֶסִיף אֶלְהֵנְדִי, יהודי – כפי שמעיד כינויו – שהיה מנהל המטבעה, גובה המסים הראשי ויועצו הכלכלי של המושל עלי פאשא (המושל בשנים 1691-1695). בראשית 1695 נקרא אליהודי לאסתאנבול להתייעצויות עם הסלטאן מֶצְטָפָא השני. הוא שב ובידיו פְּרָמָאן, צו מאת הסלטאן, שהורה על העלאת המיסוי על קפה, דירות וחנויות. ההתנגדות לצווים הייתה רבה כל כך עד שהאליטות והצבא תבעו את ראשו של אליהודי. עלי פאשא, שאף הוא היה מאוים, העביר את אליהודי למעצר הגנתי במצודת קהיר. אולם חיילים פרצו פנימה והרגו את אליהודי, וב־27 באפריל 1695 גרר אספסוף את גופתו ברחובות העיר והעלה אותה באש.⁶¹

בעקבות מאורעות אלה שלח הסלטאן מצטפא השני את אסמאעיל פאשא למצרים להחליף את עלי פאשא, ודרש שהשבת סכום המס לקדמותו תעמוד בראש סדר עדיפויותיו. אסמאעיל פאשא הגיע למצרים ב־9 בספטמבר 1695, ולאחר שעמל שישה חודשים להשיב את הסדר על כנו, יישם רפורמה פיסקלית מקיפה.⁶² אסמאעיל ככל הנראה הוציא לפועל גם רפורמות מוניטריות לפני שסיים את תפקידו בשנת 1697, אך אין לכך ראיות חד־משמעיות.

59 שאו, עמ' 295; ראו גם: פארוקי, עמ' 440.

60 מחיר החיטה עלה מ־36 פארא לארדב (יחידת נפח לתוצרת יבשה, 75-184 ליטר) בשנת 1694 עד 108 פארא בשנת 1695 ו־181 בשנת 1696. מחיר האורז עלה מ־313 פארא לארדב בשנת 1695 עד 672 בשנת 1696. ראו: באמוק, מחירים ושכר, עמ' 184. מחירים אלה מבוטאים בפארא של 1690, כלומר הם הותאמו לשינויים בתכולת הכסף של הפארא.

61 וינטר, עמ' 204-205.

62 שאו, עמ' 295-297.

זהו הרקע ההיסטורי והכלכלי לשו"ת של ר' אברהם הלוי (1650-1712, קהיר) שאעסוק בו כאן. ר' אברהם, בנו של ר' מרדכי הלוי, היה תלמיד חכם וסוחר. הוא כתב תשובה ארוכה ומפורטת בענייני פירעון חובות בסביבה המוניטרית המורכבת של שלהי המאה השבע עשרה במצרים. למרבה הפלא הוא לא ציטט את תשובת אביו בעניין שיערוך חובות, אף שהוא עצמו הוציא לאור את תשובותיו של אביו.⁶³ מכל מקום שיטתו של ר' אברהם דומה לזו של אביו: שניהם בחנו בביקורתיות פסיקות קודמות ושילבו בדיונם ניתוח כלכלי. רמת התחכום של הניתוח הכלכלי ואורכה הכולל של התשובה מחייבים ניתוח טקסטואלי על מנת לרדת לסוף דעתו של ר' אברהם.⁶⁴ בנייתו אתמקד בפסקאות שיש בהן עניין כלכלי, ולא אעסוק באלו שהן הלכתיות במהותן.

ר' אברהם פתח בנימה דרמטית: 'כי שמעתי את נעקת עקת זעקת העם אשר במצרים וכהתה כל רוח ונמס כל לב ורפו כל ידיים וימים על ימים שאין אדם יודע במה להשתכר זר כחו ונמר ריחו ושערי הפרנסה סוגר כל שער מבוא כשערי יריחו ושבעה נפשם ברעות'. המשבר הכלכלי החריף בעקבות משבר מוניטרי וגרם לסכסוכים קשים בקרב הקהילה היהודית: 'זעתה הוסיף עליהם שבר על שבר בירידת המטבעות ונלחמו איש באחיו ואיש ברעהו ופשתה המספחת בין האחים הנאהבים והנעמם ובאין אגודות אגודות ריבין ונגעים זה אומר טול מה שנתת וחברו מעכב על ידו'. בפתח דבריו ציין ר' אברהם כי הוא מעדיף את דרך הפשרה, אך למרות זאת בכוונתו לנסח דעה הלכתית פסקנית אשר תחייב את הצדדים אם לא יצליחו להגיע לפשרה: 'והיה זו כי נפייס בין אדם לחבירו לוותר קצת ולסייע בהפסד תהיה הפשרה קרובה לדין ואם לא ישמעו לדבר הזה יקוב הדין את ההר והיה זה שלום בארצנו'. בהניפו את דגל הפשרה כפתרון הסטנדרטי, חלק ר' אברהם על קודמיו במצרים, כולל אביו ר' מרדכי, אך הוא לא הסביר למה נקט גישה שונה.

בהקדמה לתשובתו תיאר ר' אברהם בקווים כלליים את המשטר הכלכלי בזמנו. הדיואן המצרי גבה מסים על עסקי קרקעות, מכסים והיטלים נוספים. המסים נחלקו לשלושה מרכיבים: סכום שנשלח לסלטאן באסתאנבול, שיש לזהות עם אירסאליה-איהאזין; סכום שנועד למושל מצרים, שמונה על ידי הסלטאן לזמן קצוב; סכום שנועד 'להוצאות מצטרכות ושכר החיילות ושומרי החומות ונטורי קרתא'. ניתן לזהות את 'שומרי החומות ונטורי קרתא' כיניצ'רים,

⁶³ במקום אחר חזר ר' אברהם ב'גינת ורדים' על עיקר טענותיו

בתשובה הנדונה כאן, וגם שם לא הזכיר כלל את אביו. ראו:

גינת ורדים, אבן העזר, כלל ד, ס' כד.

⁶⁴ גינת ורדים, חושן משפט, כלל ד, ס' א. היקפה של התשובה

יותר מ-9,000 מילים.

חיל האליטה החזק ובעל העצמה מבין שבעת החילות של מצרים.⁶⁵ היניצ'רים כונו גם מִסְתַּחֲפֵטִין או השומרים.⁶⁶

המטבע המקורי המצרי היה המיידיש (מדין), והוא שימש יחידת החישוב בכל העסקאות הממשלתיות. המדין הלך ופוחת במשך מספר שנים, והמס לסלטאן שולם במגוון מטבעות זהב וכסף (מטבעות הכסף היו ככל הנראה מטבעות זרים), אולם המדין נותר על כנו כיחידת החישוב הרשמית. ר' אברהם דיווח על התפתחות מערכת של ריבוי שערי חליפין: ערכו של שריפי הזהב היה 90 מדין לעניין חיוב במס ותשלומים לסלטאן ולמושל מצרים, אך לתשלום משכורות צבאיות ולהוצאות עירוניות היה השער 95 מדין. דיווח זה עולה בקנה אחד עם דבריו של פאמוק שבשנת 1691 הנהיגו העות'מאנים שערי חליפין שונים לתשלומים ממשלתיים ולתקבולים ממשלתיים.⁶⁷

לדברי ר' אברהם הסוחרים בקהיר המירו מדין בשריפי לפי שער 95 מדין.⁶⁸ בתקופה מסוימת פוחת המדין מאוד בגלל התפשטות קיצוץ המטבעות (פעולה מכוונת של גירוד מתכת יקרה מהמטבעות) ובשל האחוז הגבוה של מתכת זולה במטבעות, עד כדי כך ש'אינן ניכרין אלא בדוחק'. בעקבות זאת בחר הציבור להשתמש במטבעות אחרים להוצאותיו. ערכו של שריפי הזהב היה כאמור 95 מדין, ערך הטאלר ההולנדי 45 מדין, וערך הריאל הספרדי 60 מדין. אנשים החזיקו סכומים קטנים במדין לשימוש בעסקאות קטנות מאוד. אפשר היה להשיג עד 120 מדין תמורת שריפי ולהוציא את המדין 'בדוחק זעיר שם זעיר שם'. בנקודה זו בסקירתו שינה ר' אברהם את שער החליפין מבלי להודיע על כך לקורא, ואפשר להבין מדבריו שההשחטה המתמשכת של המדין דחפה את שער החליפין של המדין/שריפי מ-95 ל-120. חשוב לציין שר' אברהם הזכיר מטבע זהב אחד בלבד, השריפי, ולא התייחס לטוגראלי, אשר החליף את השריפי לראשונה בשנים 1696-1697.⁶⁹ מתיאור ריבוי שערי חליפין לתשלומים ממשלתיים ולתקבולים ומאי אזכורו של הטוגראלי אפשר להסיק ששו"ת זה נכתב בין שנת 1691 לשנת 1697. ככל הנראה המדיניות המוניטרית

65 מידע נוסף על היניצ'רים ומעורבותם בכלכלת קהיר ראו: פארוקי, עמ' 593-595.

66 שאו, עמ' 189.

67 פאמוק, היסטוריה מוניטרית, עמ' 144.

68 דברים אלה סותרים את הערכתו של פאמוק ש'שערי החליפין עבור תקבולי הממשלה שיקפו בצורה קרובה יותר את שערי השוק' (פאמוק, היסטוריה מוניטרית, עמ' 144).

69 ר' אברהם הזכיר את הטוגראלי בשו"ת בעניין אחר. ראו: גינת ורדים, חושן משפט, כלל ג, סי' ל.

שתיאר ר' אברהם הייתה מרכיב ברפורמות המקיפות של אסמאעיל פאשא (1695-1697), ואם כן התשובה נכתבה בין שנת 1695 לשנת 1697.

ר' אברהם כתב שבתגובה על התפתחויות הנדונות הכריז המושל על רפורמה מוניטרית 'לתקן המעוות הזה' – מרבית המדינים במחזור היו ישנים וקצוצים, והמושל הוציא את המדינים המקוצצים מן המחזור והחליפם במדינים חדשים, אשר עמדו בתקני המשקל והטוהר של הדיואן. המדינים החדשים היו יקרים, מפאת מחסור בכסף (המתכת), וערכם היה 90 מדין לשריפי. חיילים ואזרחים סירבו לקבל את השריפי בשער חליפין של 95 מדין, משום שבכואם להחליף את השריפי במדין (לשימוש בעסקאות קטנות) הם היו צפויים לקבל מן החלפנים, אשר שיערכו את המדינים החדשים ללא פרמיה, רק 90 מדין לשריפי. בעקבות זאת הכריז המושל על קביעת מערך חדש של שערי חליפין: שריפי = 90 מדין, טאלר = 40 מדין, ריאל ספרדי = 50 מדין. המושל גם פיחת את הטאלר פיחות יתר כדי להניע את הציבור להתיך את הטאלרים ולטבוע מן המטילים שהתקבלו מדינים חדשים, כדי שאלה ידחקו מהמחזור את המדינים הישנים.⁷⁰

לאחר הצגת השאלה ההלכתית וסקירת הרקע המוסדי והכלכלי פתח ר' אברהם את הדיון בציטוט כלל 25 האחוז ובניתוחו. בשלב הבא שאל ר' אברהם: כיצד יש לפרוע את ההלוואה אם המטבע החדש שוקל עד 25 אחוז יותר מן הישן, אך המחירים ירדו רק במחצית משיעור החיזוק? וכיצד יש לפרעה אם המטבע החדש שוקל לפחות 25 אחוז יותר מן הישן, אך מחירי השוק של התוצרת החקלאית ירדו בשיעור הגדול מערך החיזוק? ר' אברהם גרס שעל ההתאמה להיות שוות ערך לאחוז החיזוק, בלי להתחשב בשינוי המחירים. 'וטעמא משום דסוף סוף יעמידו בני המדינה על כל דבר ודבר על קצבה נכונה ואמתית וישערו הזלזול כנגד התוספת בכיוון מכיון דכבר יהבי נפשייהו לחוש לתוספת המטבע'. במילים אחרות, המדובר בתהליך הדרגתי של התאמת מחירים. במשך הזמן יותאמו המחירים בדיוק בשיעור החיזוק, והציבור מבין זאת. על ההלכה לפעול לפי המצב שישרור בטווח הארוך ולא לפי המצב הזמני השורר בהווה.⁷¹ הבחנה זו בין מצב שישרור בטווח הארוך לבין מצב זמני לא הופיעה בספרות הרבנית הקודמת.

לשיטת ר' אברהם להתאמה הדרגתית של המחירים יש סימוכין במחקר המודרני של ההיסטוריה הכלכלית. סלימאן אוסמוקור ופאמוק עשו ניתוח אמפירי של השפעת השינויים בתכולת הכסף במטבעות על המחירים ועל השכר באימפריה העות'מאנית בשנים 1469-1914. הם מצאו שהמחירים והשכר

70 משתמע מדבריו של ר' אברהם שהריאל שוערך בחסר בכוונה, על פי צו המושל.

71 ר' אברהם טען שדעה זו משתמעת מן התלמוד ומדברי הרי"ף.

עברו התאמה מושהית. אשר למחירים הם מצאו שבטווח הארוך הביאה ירידה של אחוז בתכולת הכסף לעלייה של 1.088 אחוזים במדרד המחירים לצרכן. כמחצית מההשפעה הורגשה בשנת ההשחתה ובשנה שלאחריה. הזמן הממוצע להתאמת מחירים מלאה היה 3.59 שנים, והחציון 4 שנים.⁷²

ר' אברהם המשיך בנייתו דברי ר' יצחק אלפאסי (הרי"ף, 1013-1103, צפון אפריקה וספרד) על כלל 25 האחוז. הרי"ף כתב: 'והוא הדין נמי במקום שנושאים ונותנים בכספים של משקל ופחתו מן הכסף שבהן או שהוסיפו עליהם הכל ענין אחד'.⁷³ ר' אברהם הצביע על ניסוחו הסתום של משפט זה והציע הסבר לדברי הרי"ף:

ונראה לעניות דעתי לפרש בדרך משל מטבע המאידיס יש להם קצבה במשקלם מכל מקום כשנושאים ונותנים בהם אינם משגיחים בכף מאונים כל עיקר ואף דיתרמי שיקבל אדם מידידיס שהיו חסרים קצת מן הקצבה לא יקפיד בזה אך יש מטבע כסף כגון הריאל (הספרדי) שקצבת משקלו ידועה ובעת שיקבל אדם אפילו גרוש ריאל אחד מיד יריצהו אצל שולחני לשוקלו ואם יחסר אפילו כאיסר של נחשת מקפיד על החסרון הזה ותובעו מן הנותנו לו וקס"ד [וקא סלקא דעתך] שבמט/בע' זה שמקפידין בו הרבה על משקלו שראוי להשגיח בו כשהוסיפו עליו כל שהוא למטה מחומש וכן גם כן כשפיחתו ממנו לכן קא משמע לן הרי"ף ז"ל שאין לחלק במטבע זה וכיון שהתוספת או הפחת הוי עד חומש לא משגיחין ביה.

אמנם אם שינה המלך שהוסיף או שפיחת במטבע ממשקלו הראשון אך בעת משא ומתן אינם מקפידין לחשבון מנין המטבעות רק מדרקדין בענין המשקל לבד כגון שלעולם מחשבין חשבון מטיקאל [תקן משקל, כנראה מדובר במטיקאל של טבריו, שמשקלו היה 4.608 גר'⁷⁴] אז ראוי לדקדק בתוספת או בפחת ואפילו בכל שהוא ואין כאן זכר לחומש כלל.

הראשונים הכירו בשני משטרים כלכליים אפשריים: מטבעות הנסחרים על פי משקל ומטבעות הנסחרים על פי מספר.⁷⁵ ואילו ר' אברהם הגדיר שלושה

72 אוסמוקור ופאמוק, עמ' 319.

73 רי"ף, בבא קמא לה, דף א מדפי הרי"ף.

74 אמות המידה למטבעות זהב עות' מאניים היו מבוססות על

מטיקאל זה, שהיה שקול ל-1.5 דרהם תבריוזי. ראו: פאמוק,

היסטוריה מוניטרית, עמ' 63.

75 משנה תורה, הלכות מכירה יב, י; וכן תוספות לבבלי, בבא

מצינעא נא ע"ב.

משטרים אפשריים: סחירות לפי מספר המטבעות – אפשרות ההולמת עסקאות שנעשו במדין; סחירות לא מושלמת לפי משקל ובהתחשב במספר המטבעות, ובמקרה זה המטבעות נשקלים מיד עם קבלתם – אפשרות הולמת לעסקאות שנעשו בריאל ספרדי; סחירות מושלמת לפי משקל ללא התחשבות במספר המטבעות, ובמקרה זה השקילה היא חלק בלתי נפרד מן העסקה. הרעיון של שני משטרי סחירות שונים לפי משקל הוא חסר תקדים בספרות הרבנית. תפיסת ר' אברהם בדבר סחירות לא מושלמת לפי משקל זהה למושג סחירות לפי משקל, מושג שהיה מקובל בימי הביניים, אולם סחירות מושלמת לפי משקל הייתה המצאה של ר' אברהם. ככל הנראה הוא המציא אפשרות זו על מנת להתמודד עם מציאות שבה מטבעות שווי ערך נקוב הופיעו במגוון רחב של משקלים ולכן תמיד נשקלו.⁷⁶ אולם אי אפשר לאשש השערה זו מפאת מיעוט המחקרים האקדמיים בתחום תורת המדידה (מטרולוגיה) במצרים העות'מאנית.⁷⁷

ר' אברהם טען עוד כי אם רבנים יפסקו בדרך הכופה על מלווים הפסדים בגלל שינויים בשערי החליפין, הם יימנעו מלתת אשראי. תוצאה זו נוגדת את רוח התלמוד ואת העיקרון המנחה 'שלא תנעול דלת בפני לוויין'.⁷⁸ בהמשך העניק ר' אברהם מעמד מיוחד ליחידה החשבונאית המקומית, דוקטרינה המופיעה כאמור גם בשו"ת של אביו, ר' מרדכי. הוא ציטט מדברי ר' ישעיהו מטראני השני, שצוטט לפניו בדברי מהריק"ש. ר' אברהם טען שאמנם יחידת החישוב באיטליה בימי ר' ישעיהו מטראני הייתה יחידת זהב, אך במצרים יחידת החישוב היא מדין הכסף. לכן על הדיינים להביא בחשבון את כוח הקנייה של המדין ולא של מטבעות אחרים, אף שהמדין אינו מתפקד כאמצעי חליפין.

בשלב זה העלה ר' אברהם שאלה שאיננה מופיעה במקורות רבניים אחרים: כאשר מתאימים חובות לשינויים בכוח הקנייה, באילו מחירים יש להשתמש לחישוב ההתאמה? הוא השיב שיש להתחשב במחירי תוצרת מקומית בלבד ולא במחירי מוצרי ייבוא. הרי ליצואנים הזורים לא אכפת מה ערך המטבע שלהם במצרים. לדוגמה משי וקפה מיובאים התייקרו מאוד במצרים עקב

⁷⁶ מטבעות מסוג זה הונפקו בתקופה הממלוכית. בשנים 1260-1399 טבעו הסלטאנים הממלוכים של מצרים מטבעות דרהם כסף ללא משקל תקני אשר משקלם בפועל נע בין פחות מגרם אחד ל-5 גר'. אין ספק שדראהם אלו נשקלו בעת ביצוע עסקאות. ראו: שולץ, עמ' 334-335.

⁷⁷ וורן שולץ, התכתבות אישית.

⁷⁸ בבלי, גטין נ ע"א; שם, בבא קמא ח ע"א.

ייסוף הטאלר, אך המחירים בטאלר במדינות המייצאות נותרו ללא שינוי.⁷⁹ הוא הוסיף שאם מחירי חלק מהתוצרת המקומית משתנים אך מחירים מוצרים אחרים נשארים ללא שינוי, על הדיין לחלק את ההפסד בין המלווה ללווה. הוא לא פירט כיצד בדיוק יש לחלק את ההפסד, אך יש להניח שהפשרה אמורה הייתה להתבסס על ממוצע של מחירי מזון.⁸⁰

ר' אברהם פסק הלכה למעשה לשלושה סוגים של שטרי הלוואה: שטרי הלוואה הנקובים בשריפי או בטאלר, ושלא הוזכר בהם מספר המדינים; שטרי הלוואה הנקובים בשריפי או בטאלר, ושצוין בהם במפורש השווי במדינים; שטרי הלוואה הנקובים במדינים. הוא ציין שהטאלר פוחת בשיעור גדול יותר מן השריפי, ושהפיחותים בשריפי ובטאלר השפיעו על מחירי טובין מסוימים אך לא על אחרים. לדוגמה מי שבעבר קנה מזון ותוצרת תמורת 100 מדין היה רגיל לשלם שריפי אחד (בשער חליפין של 95 מדין) ועוד 5 מדינים. בהווה, בעת כתיבת התשובה, עליו לשלם שריפי אחד (בשער חליפין של 90 מדין) ועוד 10 מדינים. עם זאת דבר לא השתנה כמונחים של המדינים הטובים, אלה תמיד נסחרו לפי 90 מדין לשריפי. ההבדל בכוח הקנייה בין מדין חדש לישן, הסביר ר' אברהם, ניכר בכירור כאשר נכנסים לחנות. אם ללקוח יש מדינים טובים, החנווני יציע לו מן הסחורה המובחרת, במגוון רחב ובמידה נדיבה. אולם אם יש ללקוח מדינים גרועים, החנווני יציג את הסחורה הפחותה ביותר,

79 כלכלנים שחקרו את תחום הסחר הבין-לאומי עמדו על תופעה המכונה תמחור לפי השוק, והידועה גם בשם incomplete exchange rate pass-through. אמחיש את המושג באמצעות דוגמה מייצגת מכוניות יפניות לארצות-הברית. בשנות השמונים של המאה העשרים פוחת הדולר האמריקני מול הין היפני. יצרני המכוניות היפניות הגיבו בהורדת המחיר הנקוב בין של המכוניות המיועדות לשוק האמריקני, כך שהמחיר בדולר אמריקני עלה פחות משיעור הפיחות מול הין. על ידי הורדת מחיר הין הסכימו יצרני המכוניות היפנים לקבל רווח מופחת על כל מכונית על מנת לשמור על פלח השוק שלהם בארצות-הברית. במקרה הנדון ר' אברהם ציין שיצואני המשי והקפה לא הורידו את המחירים בטאלר בתגובה על פיחות בשער המדין אל מול הטאלר. היצואנים בחרו שלא לפעול בשיטת תמחור לפי השוק, ולכן pass-through של שער החליפין הוא מושלם. לסקירה של הספרות בנושא pass-through של שער חליפין ראו: גולדברג וקנטר.

80 מדדי מחירים עדיין לא הומצאו. כומר אנגלי בשם ויליאם פליטווד המציא בשנת 1707 את רעיון השימוש בסל הקבוע למדידת מדד המחירים, ובשנת 1823 שכלל ג'וזף לואו את השיטה. ראו: דיוורט, עמ' 34.

במידה קטנה, ויתאמץ להתחמק מביצוע עסקה. לכן פסק ר' אברהם שבכל שלושת סוגי שטרי ההלוואה על הצדדים לחשב את שווי המדין בשריפי ולחלק ביניהם את ההפסד. בנקודה זו הוא חזר לפתרון הפשרה שהציע בראשונה, ושהיה הפתרון המועדף עליו.⁸¹ השריפי נחשב המטבע העיקרי משום שאדם יכול היה לאסוף בקלות 100 שריפי, לבדוק את משקלם אצל חלפן כספים, ולהחביא אותם בחיקו הרחק מן העין (בעיקר הרחק מעיני רמאים). לעומת זאת ספירת הטאלרים ושקילתם אצל חלפן הכספים דרשו מאמץ רב, ועל כן היו גלויות לעין כול.⁸² מכאן שהשריפי, ולא הטאלר, הוא המטבע העיקרי.

בשלב הבא הציג ר' אברהם תקנת קהל שתפטור את מנהלי קרנות הצדקה וההקדשות מהחובה לספוג הפסדי שערי חליפין; על פי תקנה זו הקרן עצמה תספוג את ההפסדים. מנהלי הקרנות היו מוכנים לפעול תמורת רווחים נמוכים, במיוחד במצב הכלכלי הקשה ששרר באותה עת, אולם אם יפסידו כסף, ודאי יתפטרו. צריך היה למנוע זאת, בגלל הקושי לגייס מנהלי קרנות חדשים. ר' אברהם העריך את גובה הפטור כ-2.5 אחוזים, המשקפים את הפסד ההכנסה מריבית אם קרנות ההקדש אינן פעילות במשך חודשיים או שלושה – סכום זה שקול ל-16 או 10 אחוזים בחישוב שנתי.⁸³ באופן זה הפטור אמור

81 ר' אברהם הביע שביעות רצון מכך ש'וס"ס [וסוף סוף] הסכימו כל בתי דינין לדון על פי הסכמת הרב אליהו 'ן חיים לעשות משפט שלום זו פשרה בין הלוח והמלווה בהפסד ירידת ועליית המטבעות'. הוא ייחס את פתרון הפשרה לרבה הראשי של אסתאנבול, הרב אליהו בן חיים (ראנ"ח, 1530-1610 בערך). לא ברור כיצד הסכימו רבנים מצרים לקבל את פתרון הפשרה במאה השבע עשרה לאחר שקודמיהם במאה השש עשרה דחו אותו.

82 אמחיש טענה זו על ידי חישוב פשוט. על פי שערי החליפין שהכריז המושל, 100 שריפי = 225 טאלר. משקל השריפי סלטאני בקהיר היה 3.5 גר', ומשקל הטאלר היה 27.1 גר' (פאמוק, היסטוריה מוניטרית, לאחר עמ' 242). מכאן שהמשקל של 100 סולטאני שריפי היה 350 גר', והמשקל של 225 טאלר היה 6,097.5 גר' – יותר מפי שבעה עשר! נוסף על הפער העצום במשקל יש לציין שקוטר הטאלר היה 40 מ"מ, פי שניים מקוטרו של השריפי סולטאני.

83 קרנות הקדש יהודיות הנהיגו ככל הנראה שיעורי ריבית זהים לאלה של הווקף האסלאמי (הקדשי ממון אשר שימשו למימון מיזמים דתיים וחברתיים באמצעות הכנסות מריבית). לדברי בר מן המאה השש עשרה עד המאה העשרים היה שיעור הריבית הרגיל של הווקף 10-15 אחוזים, ונתונים אלה מתאימים לשיעורים שהביא ר' אברהם. ראו: בר, עמ' 270.

היה לייצר לקופות רווח כל עוד הפסדי שער החליפין הצפויים היו נמוכים מ־16 או 10 אחוזים. הנחת העבודה של ר' אברהם הייתה שזהו אכן המצב. לאחר שהציג את מסקנתו הסופית פנה ר' אברהם לבקר את פסקי קודמיו. למרבה הפלא הוא לא ציטט את מהריק"ש, אשר תמך בהצמדה למטבע הזהב. תחת זאת ציטט רבנים עות'מאנים בני תקופתו של מהריק"ש שלא היו ממצרים. מעניינת במיוחד ההפרכה של דעת ר' שמואל חיון מסלוניקי,⁸⁴ משום שהיא מבוססת בעיקרה על טענות כלכליות. ר' שמואל חיון תמך בשיערוך על פי משקל. הוא פסק שכאשר טובעים מטבעות חדשים שמשקלם זהה לזה של הישנים אך כוח הקנייה שלהם גדול יותר, יש לפרוע במטבעות חדשים וללא התאמה הלוואות שניתנו במטבעות ישנים.⁸⁵ המקור לפסיקתו היה ר' אליעזר בן נתן (הראב"ן, 1090-1170, גרמניה), אשר קבע באופן חד־משמעי שיש להתעלם מן החריפות של המטבע החדש.⁸⁶ למרות פסקנותו של הראב"ן, דחה ר' אברהם את הוכחתו של ר' חיון בטענה שהראב"ן דן במקרה אחר לגמרי.

ר' אברהם העמיד את המקרה של הראב"ן כך: השלטונות ביטלו מטבע מסוים והחליפו אותו במטבע אחר במשקל זהה; המטבע החדש התקבל בכל מקום, ולא היה צורך לבדוק אותו, משום שלא היה ספק שאין בנמצא סגסוגות מושחתות או מטבעות מזויפים, ולכן ייחסו החנוונים למטבע החדש ערך גבוה יותר. כך קרה למדין המצרי החדש – המוכרים הסכימו לתת הנחה מסוימת אם הציע הקונה לשלם במדין חדש. ר' אברהם טען שהמקרה שהוא דן בו שונה לחלוטין. במקרה זה היה למטבע החדש כוח קנייה רב יותר בגלל פקודת שער חליפין ממשלתית. זהו מקרה משמעותי יותר מבחינה הלכתית מהמקרה שעסק בו הראב"ן, משתי סיבות: ראשית, במציאות סוחרים גדולים אינם מקבלים מטבעות חדשים תמורת פרמיה פשוט משום שהם חדשים – רק 'החנווני והמוכר בדלות' מוכנים לעשות זאת. שנית, הפרמיה של המטבע החדש זמנית – היא תיעלם עם התיישנות המטבעות, אולם ההשפעה של פקודת שער החליפין קבועה, 'ויתד היא שלא תימוט'. ר' אברהם, כמו אביו ר' מרדכי, נתן

84 ר' שמואל חיון (תאריכי לידתו ופטירתו אינם ידועים) היה נכדו של ר' שמואל די מודנה מסלוניקי (מהרשד"ם, 1506-1589).

85 בני שמואל, סי' מט. הספר נדפס לראשונה בשנת 1613.

86 ר' חיון ציטט את הראב"ן באופן עקיף, מתוך 'מרדכי' (ר' מרדכי בן הלל, אוסטריה, נפטר 1298), שהיה צאצאו של הראב"ן. הקטעים הרלוונטיים נמצאים במרדכי על בבא קמא סי' קי-קיא, על בבלי, בבא קמא צח, ע"א. למונח חריפות ראו לעיל, הערה 39.

אמון רב בשער החליפין הרשמי, אך לאמתו של דבר אמון זה לא היה מוצדק, מפני שהשוק באימפריה העות'מאנית התעלם לעתים קרובות משער החליפין הרשמי.⁸⁷

ר' אברהם המשיך להתפלמס עם טענתו של ר' חיון. השאלה המקורית שדן בה ר' חיון נגעה לצו רשמי שהפחית את שער החליפין של הטאלר מ-100 ל-80 אקצ'ה. הוא פסק שאף אם התנה הלווה מראש שהפירעון ייעשה בטאלר, על הלווה לפרוע לפי השער של 80 אקצ'ה לטאלר. ר' אברהם חלק על כך בטענה שהמלווה בחר במפורש בטאלר משום שהטאלר מקובל בכל מקום כאמצעי תשלום. ברור שהמלווה לא הסכים לקבל תשלום במטבעות אחרים, שיכול היה להחליפם בהמשך תמורת טאלר, מפני שהעדיף להימנע מן הטרחה הכרוכה בכיור אצל חלפן כספים. אם המלווה לא היה מוכן לטרוח בדבר מעין זה, ודאי שהוא לא היה מסכים לספוג הפסד עקב שינוי בשער החליפין.

ר' חיון טען שמשמעות הפיחות הרשמי בשער הטאלר היא שבמקום לשלם טאלר אחד תמורת כמות מסוימת של תוצרת, נדרש הקונה לשלם 1.25 טאלרים. מאחר שמחירי הסחורה לא השתנו (במדין/אקצ'ה), יש להחיל במקרה זה את כלל 25 האחוז ואין לעשות התאמה, כלומר מי שלווה טאלרים חייב להחזיר מספר שווה של טאלרים. ר' אברהם דחה את ההשוואה הזאת על בסיס הטענה שהתלמוד עסק במקרה שבו יחידת החישוב חוזקה/הושחתה. ואילו במקרה הנדון יחידת החישוב (אקצ'ה/מדין) יציבה, ולכן כלל 25 האחוז אינו חל. טענת ר' אברהם שאין להחיל את כלל 25 האחוז על יחידת החישוב הייתה חידוש מרחיק לכת. קשה לקבל את ניסיונו לפרש כך את התלמוד, משום שהתלמוד לא הכיר בהבחנה בין יחידת החישוב לבין אמצעי חליפין.

בסופו של דבר דחה ר' אברהם גם את השיערוך לפי משקל וגם את ההצמדה

⁸⁷ לכאורה אפשר לשער שר' מרדכי ור' אברהם חששו לפקפק באמינות המשטר במסמך כתוב. אולם מעיון בספרות השו"ת מתברר שהשערה זו מופרכת. השו"ת היו נגישים ליהודים מלומדים בלבד, ועל כן לא חששו כותביהם לבקר בצורה מפורשת את הקאצים ואת פקידי השלטון העות'מאני. מהריק"ש, ר' מרדכי ור' אברהם כתבו שבתי הדין המוסלמיים היו מושחתים. ראו: אוהלי יעקב, סי' קלא; דרכי נועם, אבן העזר, סי' לה, נח; גינת ורדים, אבן העזר, כלל א, סי' א; כלל ג, סי' לה. ר' אברהם תיעד מקרה שבו פקיד עות'מאני הורה לרצוח יהודי, ואחר כך שיחד את בית המשפט המוסלמי לחפות על הפשע. ראו: גינת ורדים, אבן העזר, כלל ג, סי' י. בסיפור מעשה זה ניתן לזהות בקלות את הפקיד על פי תוארו הרשמי.

למטבע הזהב, לאו דווקא מפאת היעדר ביסוס הלכתי טקסטואלי לאפשרויות אלה, אלא משום שמשמעותן המעשית היא העברה לא מוצדקת של כוח קנייה ללווה. ר' אברהם ביסס את פסיקתו על שלושה עקרונות: העדפת הפשרה (שלא כקודמיו), שיערוך על פי כוח הקנייה והגבלת כלל 25 האחוז למקרים של שיערוך לא מושלם על פי משקל שבהם יחידת החישוב אינה מעורבת בעסקה.

1. סוף דבר

במאמר זה עקבתי אחר ההתפתחות ההיסטורית של המחשבה הכלכלית הרבנית במצרים העות'מאנית במאה השש עשרה והשבע עשרה. מאז הופעת המטבע ביוון העתיקה התחבטו משפטנים בשאלת היסוד כיצד יש להעריך מטבעות – האם לפי תכולת המתכת היקרה (הערך הפנימי), לפי כוח הקנייה (ערך חיצוני) או על פי שער החליפין עם מטבעות אחרים (ערך חיצוני)? סוגיה זו לא נדונה במפורש בספרות הרבנית, אך הופיעה בצורה לא מפורשת בהקשר של החזרי חובות על רקע שינויים בערך המטבע. לדוגמה נניח שמטבע כסף הושחת ב־10 אחוזים, ושער החליפין שלו מול מטבע הזהב ירד ב־10 אחוזים, בעוד שמחירי הסחורות הנקובים באותו מטבע נותרו ללא שינוי. האם יש לפרוע חובות ישנים בהתאמה, כלומר בתוספת 10 אחוזים, או שמא יש לפרוע אותם ללא התאמה? בעיית שיערוך המטבע נדונה בהרחבה בכתבי שלושה מן הרבנים החשובים במצרים במאה השש עשרה והשבע עשרה – מהריק"ש, ר' מרדכי הלוי ור' אברהם הלוי. במאמר זה בחנתי לעומק את דעותיהם ההלכתיות, ועל מנת להבין היטב את ההקשר ההיסטורי והמוסדי, עשיתי שימוש נרחב במחקר המודרני על ההיסטוריה הפוליטית, הכלכלית והמונטטרית של מצרים העות'מאנית.

מהריק"ש, בן המאה השש עשרה, הבחין בין שינויים בערך הפנימי לשינויים בערך החיצוני. הוא פסק שאם מטבע כסף הושחת או חזק, יש להצמיד חובות ישנים למטבע הזהב. במילים אחרות, אם היה שינוי בערך הפנימי של מטבע הכסף, יש להתאים חובות ישנים לשינוי זה. אנו יודעים שזהו הכלל שנקטו הקאצים בכורסה. לעומת זאת פסק מהריק"ש כי אם היה שינוי ביחס בין ערך הזהב לערך הכסף או במקרה שמטבע חדש נסחר תמורת פרמיה, כלומר בערך גבוה יותר מאשר מטבעות ישנים מאותו סוג, יש לפרוע חובות ישנים ללא התאמה. אם כן מהריק"ש התעלם משינויים בערך החיצוני בעת שיערוך חובות ישנים.

במהלך המאה השבע עשרה חל שינוי משמעותי בפסיקה: ר' מרדכי הלוי ובנו ר' אברהם הלוי אימצו שיטת שיערוך בהתאם לכוח הקנייה, שהוא ערך

חיצוני, ודחו את רעיון ההצמדה למטבעות הזהב. ר' מרדכי פסק שיש לפרוע חובות ישנים בהתאמה לכל שינוי בכוח הקנייה, בין שהגורם הוא שינוי בערך הפנימי ובין שהגורם הוא שינוי בערך החיצוני.

ר' אברהם פיתח עוד את רעיון השיערוך על פי כוח הקנייה. הוא הבחין בין שינויים קצרי טווח לשינויים ארוכי טווח בכוח הקנייה, ודן במקרים שבהם הותאמו מחירים של חלק בלבד מן הסחורות לשער החליפין החדש. הוא חלק על קודמיו בכך שקיבל את תקנת הפשרה של חכמי צפת, שלפיה יש לחלק בין המלווה ללווה באופן שווה הפסדים תלויי שער חליפין. הוא אף הציע תקנת קהל אשר פטרה את מנהלי קרנות ההקדש מחבות במקרים של הפסדים תלויי שער חליפין.

ר' מרדכי הלוי ור' אברהם הלוי סברו שעל פסקי ההלכה להתאים להיגיון הכלכלי. הם נטו לבקר את פסקי קודמיהם ובתהליך הפסיקה השתמשו בטענות כלכליות מתוחכמות, שחלקן אומתו על ידי המחקר המודרני בהיסטוריה הכלכלית. במקרה הצורך הם פירשו מחדש את הדין התלמודי שלכאורה סתר את סברתם.

מדוע עבר ר' מרדכי במאה השבע עשרה לשיערוך על פי כוח הקנייה? או לחלופין מדוע לא קיבל מהריק"ש את הקריטריון הזה במאה השש עשרה? אין תשובה היסטורית ברורה על שאלות אלו. אפשר לשער שר' מרדכי הושפע משינוי במחשבה המוניטרית האסלאמית, אך אין יסוד להניח שאכן התרחש שינוי כזה. בבתי הדין האסלאמיים בבורסה מקובלת הייתה שיטת שיערוך על פי מטבע הזהב, וידוע שזה היה הכלל בשנים 1602-1688.⁸⁸ נוסף על כך המחשבה הכלכלית האסלאמית במאה השש עשרה התאפיינה בהיעדר מקוריות, ובמהלך המאה השבע עשרה לא הופיעו כתבים אסלאמיים מאורגנים שעסקו בכסף ובמחירים.⁸⁹ כאמור ר' מרדכי ור' אברהם התנגדו בתוקף לשיערוך על פי מטבע הזהב.

סוף דבר, עלינו להביא בחשבון את האפשרות שר' מרדכי ור' אברהם הושפעו מהתפתחויות אינטלקטואליות באירופה בתקופת הרנסנס. בצרפת במאה השש עשרה זנחו המשפטנים את המושג הימי ביניימי של מטבע כסחורה ואימצו את ההשקפה שיש לשערך כסף לפי ערכו במסחר, ושלמלך יש סמכות לקבוע ערך זה. המשפטנים הצרפתים הושפעו מאוד בעניין זה מרעיונות של משפטנים איטלקים.⁹⁰ הרעיונות של המשפטנים הצרפתים אומצו למעשה בצרפת

88 גרבר, עמ' 321, הערה 41.

89 אסלאהי, מחשבה; אסלאהי, היבטים. אסלאהי העיר שמסקנותיו פתוחות לדיון מחדש לאור כתבייד וחומר ארכיוני שטרם נדונו במחקר. ראו: אסלאהי, היבטים, עמ' 9.

90 סרג'נט וולדה, עמ' 102-107.

ובאנגליה, אך לא במדינות אירופיות אחרות, ובהן איטליה, שהייתה שותפת מסחר מרכזית של הקהילה היהודית במצרים. היקף ההשפעה האינטלקטואלית של אירופה על יהודי מצרים באימפריה העות'מאנית עודנו בגדר שאלה פתוחה, ואני מניח אותה למחקר עתידי.

טבלה 1: ההיסטוריה המדינית של מצרים העות'מאנית

התקופה	המצב המדיני
1517 (הכיבוש העות'מאני) – 1617 בקירוב	שליטה עות'מאנית כמעט מלאה
1617 בקירוב – 1671	מעבר הדרגתי של הכוח הפוליטי מהעות'מאנים לממלוכים (המעמד הצבאי המקומי)
1671-1798 (הכיבוש הצרפתי)	שליטה ממלוכית מלאה

מקור: שאו, עמ' 4-5

טבלה 2: ההיסטוריה המוניטרית של האימפריה העות'מאנית

תקופה	תנאים מוניטריים
1300-1477	מערכת מוניטרית יציבה המבוססת על כסף
1477-1585	מערכת זהב-כסף-נחושת, אזורי כסף מוגדרים, האימפריה חזקה מבחינה פוליטית, כלכלית ופיסקלית
1585-1690	אי יציבות מוניטרית כרונית בגלל משברים פוליטיים, כלכליים ופיסקליים בשילוב תנועה בין-יבשתית של מתכות יקרות ומחזור מתרחב של מטבעות כסף זרים, בגרסאותיהם הטובות והמושחתות
1690-1844	יחידת כסף חדשה, יציבה עד שנות השמונים של המאה השמונה עשרה, הקשרים המוניטריים בין המרכז לפרפריה התחזקו
1844-1918	אינטגרציה בשווקים הגלובליים לאחר המהפכה התעשייתית, מערכת דרימתכתית חדשה (כסף וזהב), נטישת ההשחחה כשיטה להעלאת תקבולי הממשלה

מקור: פאמוק, היסטוריה מוניטרית

טבלה 3: שערי החליפין של הסלטאני ומטבעות זרים נבחרים
(באקצ'ה) בשוק באסתאנבול, 1725-1584

מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה
מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה
מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה
מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה
מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה
מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	מספר מספר מספר מספר מספר שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה	משקל משקל משקל משקל משקל שנה
		70-65	70-65	3.517	0.68	1584
			120	3.517	0.38	1586
70	80	120				1588
			230-220			1596
68	78	125	125	3.517	0.32	1600
			125	3.517	0.32	1612
	100	150	150	3.517	0.31	1618
			150		0.31	1621
	150-120	210-180	230-200			1622
			300-230			1623
	320-170	420-330	460-360			1624
70	80	120	140	3.517	0.31	1625
	110-100	190	210			1628
100	110	220				1632
			250			1634
			260			1636
	125	270	300			1640
70	80	168	140	3.517	0.31	1641
80	80	170				1646
80	90	175	180			1650
90	90	175				1655
78	88	190	210	3.490	0.26	1659
100	110	250				1668
			270	3.490	0.23	1669
100	110	300	270	3.490	0.23	1672

מספר מספר מספר מספר משקל משקל שנה	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר
מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר	מספר מספר מספר מספר מספר מספר מספר
120	125	300				1676
120	130	300				1683
			270	3.490	0.23	1689
160-120	160-120	400-300				1691
	160-120	400-300				1698
		360				1708
144	181	375				1725

מקור: פאמוק, היסטוריה מוניטרית, עמ' 136, 144
הערות: משקל הדוקט הונציאני היה 3.559 גר' בדרגת טוהר של 0.997. האקצ'ה נטבע בכסף טהור עד השחתתו בשנים 1585-1586. מכאן ולהבא הכיל האקצ'ה נחושת בכמויות בלתי ידועות. מטבעות בעלי תכולת כסף שונה (כולל מטבעות מזויפים) התקיימו במחזור בעת ובעונה אחת.

טבלה 4: הפארא או המדין המצרי, 1524-1720

שנה	משקל ממוצע של המטבע (גר')	אחוז הטוהר המשוער	תכולת הכסף (גר')	תכולת הכסף (פארא/ אקצ'ה)	שער החליפין לעומת הדוקט הוונציאני	שער החליפין לעומת אקצ'ה על בסיס השער מול הדוקט הוונציאני
1524	1.22	84	1.05	1.6	40	1.5
1552		70				
1564	1.05	70	0.73	1.1	41	1.5
1582					43	1.5
1605	0.95					
1618	0.93					
1622	0.85					
1630	0.85					

שנה	משקל ממוצע של המטבע (גר')	אחוז הטוהר המשוער	תכולת הכסף (גר')	תכולת הכסף (פארא/אקצה)	שער החליפין לעומת הדוקט הוונציאני	שער החליפין לעומת אקצה על בסיס השער מול הדוקט הוונציאני
1641	0.85	?70	0.6	2.1	?80	2.0 (רשמי)
1650	0.85	?70	0.6	2.6		
1670	0.85	?70	0.6	2.9	90	2.8
1680	0.77	75	0.58	2.8		
1685	0.77	70	0.54	2.6	105	2.9
1688	0.74	70	0.52	2.5	105	2.9
1690	0.54	70	0.41	3.1	105	2.9
1698	0.69	60	0.41	3.1	120	2.5
1705	0.63	60	0.38	2.8	130	2.6
1720	0.63	60	0.38	2.9	120	3.2

מקור: פאמוק, היסטוריה מוניטרית, עמ' 94, 175
 הערה: תכולת הכסף הרשומה כאן היא התקן החוקי. לעתים קרובות היו מטבעות במחזור שהכילו פחות כסף. החל משנת 1690 הופרש בתכולת הכסף בין מטבעות במחזור לבין התקן החוקי היה 20-30 אחוז.

טבלה 5: כלל 25 האחוז התלמודי עבור פירעון חוב לאחר השחטה או חיזוק המטבע - ניסוח מתמטי

החוב המקורי	אחוז השינוי במשקל	אחוז השינוי במחירי סחורות	←	חוב נוכחי
D	x	-x	←	$D/(1+x)$
D	$ x \leq 0.25$	0	←	D
D	$ x > 0.25$	0	←	$D/(1+x)$

הערה: הטבלה מבוססת על שיטת הרמב"ם (משנה תורה, הלכות מלווה ולווה ד, יא).

טבלה 6: שערי חליפין צולבים מדין/טאלר במחצית השנייה של המאה השבע עשרה

שנה	שער חליפין צולב מדין/טאלר
1659	27.9
1668	35.7
1672	35.7
1676	42.9
1683	42.9

הערה: מחושב על פי טבלאות 4-5. הנתונים על שער חליפין אקצ'ה/מדין חסרים עבור התקופה הרלוונטית (חוץ משנת 1670). לצורך החישובים אני מניח ששער החליפין אקצ'ה/מדין היה קבוע, ועמד על 2.8 (הערך של 1670).

נספח: הקריטריונים לבחירת החומר ההלכתי

עשיתי חיפוש ידני בשילוב חיפוש ממוחשב באחד עשר חיבורים של תשעה רבנים מובילים מן המאה השש עשרה עד המאה השמונה עשרה. החיפושים הממוחשבים נעשו במאגר פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בראיילן, ומילת החיפוש הייתה 'מטבע'. נוסף על כך חיפשתי באופן ידני בספרים שאינם נכללים במאגר פרויקט השו"ת (ספרים אלו מסומנים ב*)

אלה הם הרבנים וכתביהם:

המאה השש עשרה

1. שו"ת הרדב"ז

2. שו"ת ר' בצלאל אשכנזי

3. מהריק"ש, שו"ת אוהלי יעקב*, 'ערך לחם'* על 'שולחן ערוך'

4. שו"ת ר' מאיר גאויזון (מהדורת אליאב שוחטמן)*

המאה השבע עשרה – השמונה עשרה

1. שו"ת דרכי נועם לר' מרדכי הלוי

2. שו"ת גינת ורדים לר' אברהם הלוי

3. שו"ת פרח שושן (ביקורת על שו"ת גינת ורדים) לר' ישועה שבאבו ידיע

זיין

4. שו"ת מהרי"ף לר' יעקב פראגי מהמה

5. ר' אליהו ישראל, שו"ת מחנה ישראל, שו"ת עוגת אליהו

לאחר קבלת תוצאות החיפוש, הוצאתי (א) טקסטים שאינם נוגעים

לשיערוך מטבעות/חובות; (ב) טקסטים שהם יישומים פשוטים של ההלכה התלמודית, ללא חידוש הלכתי מאת המחבר; (ג) תשובה של ר' ישועה זיין החולקת על ר' אברהם הלוי בעניין הפרשנות הטקסטואלית, אך איננה מחדשת בתחום התאוריה המוניטרית. נותרו בידי שלוש דעות רבניות – קטע מספר 'ערך לחם' למהריק"ש, בן המאה השש עשרה, תשובה של ר' מרדכי הלוי ותשובה של ר' אברהם הלוי, שניהם בני המאה השבע עשרה.

קיצורים ביבליוגרפיים

- Denis P.-O'Brien, 'Bodin's Analysis of Inflation', *History of Political Economy* 32 (2000), pp. 267–292 אובריאן
- יעקב קאשטרו, אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג [1783] אוהלי יעקב
- Robert J. Aumann, *Game Theory in the Talmud* (Research Bulletin Series on Jewish Law and Economics), Ramat-Gan 2002 אומן
- & Michael Maschler, 'Game Theoretic Analysis of a Bankruptcy Problem from the Talmud', *Journal of Economic Theory* 36 (1985), pp. 195–213 אומן ומשלה
- Suleyman Ozmocer & Sevket Pamuk, 'Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914', *Journal of Economic History* 62 (2002), pp. 293–321 אוסמוקור ופאמוק
- Roman Ohrenstein, 'Economic Thought in Talmudic Literature in the Light of Modern Economics', *American Journal of Economics and Sociology* 27, 2 (1968), pp. 185–196 אורנשטיין
- & Barry Gordon, *Economic Analysis in Talmudic Literature: Rabbinic Thought in the Light of Modern Economics*, Leiden 1992 אורנשטיין וגורדון
- Abdul Azim Islahi, 'Aspects of Muslim Economic Thinking in the Eleventh Century (AH) / Seventeenth Century (CE)', *Review of Islamic Economics* 12, 2 (2008), pp. 177–189, available at <http://mpr.ub.uni-muenchen.de/18564/> אסלאהי, היבטים
- , 'Monetary Thought of the Sixteenth Century Muslim Scholars', *American Journal of Islamic Social Sciences* 25, 4 (2008), /pp. 46–60, available at <http://mpr.ub.uni-muenchen.de/18346/> אסלאהי, מחשבה
- Mark Blaug, 'No History of Ideas, Please, We're Economists', *Journal of Economic Perspectives* 15, 1 (2001), pp. 145–164 בלאוג
- ירון בן-נאה, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה, ירושלים תשס"ז בן-נאה
- שמואל חיון, בני שמואל, סלוניקי שע"ג [1613] בני שמואל
- Gabriel Baer, 'The Waqf as a Prop for the Social System (Sixteenth–Twentieth Centuries)', *Islamic Law and Society* 4, 3 (1997), pp. 264–297 בר
- Pinelopi Goldberg & Michael Knetter, 'Goods and Prices and Exchange Rates: What Have We Learned', *Journal of Economic Literature* 35 (1997), pp. 1243–1272 גולדברג וקנטר
- Shaikh M. Ghazanfar, 'The Economic Thought of Abu Hamid Al-Ghazali and St. Thomas Aquinas: Some Comparative Parallels and Links', *History of Political Economy* 32 (2000), pp. 857–888 גזנפר
- אברהם הלוי, גנת ורדים, קושטא תע"ו-תע"ז [1716] גינת ורדים
- Haim Gerber, 'The Monetary System of the Ottoman Empire', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25 (1982), pp. 308–324 גרבר

דוד	אברהם דוד, 'יהודים כמנהלי בית המטבע במצרים במאה השש-עשרה', שלמה נש (עורך), בין היסטוריה לספרות: ספר היובל ליצחק ברזילי, תל-אביב 1997, עמ' קא-קיא
דיוורט	Walter Erwin Diewert, 'The Early History of Price Index Research', idem & Alice O. Nakamura (eds.), <i>Essays in Index Number Theory</i> , I, Amsterdam 1993, pp. 33-71
דרכי נועם	מרדכי הלוי, דרכי נועם, ונציה תנ"ז [1697]
וינטר	Michael Winter, <i>Egyptian Society Under Ottoman Rule, 1517-1798</i> , London & New York 1992
טור	טור ושלחן ערוך המאור: חלק יורה דעה: הלכות ריבית, סימנים קנט-קעז, ירושלים תשס"ח
לואיס	Bernard Lewis, <i>The Jews of Islam</i> , Princeton 1984
ליון	Aaron Levine (ed.), <i>The Oxford Handbook of Judaism and Economics</i> , New York 2010
ליברמן, יסודות מוניטריים	Yehoshua Lieberman, 'Elements in Talmudic Monetary Thought', <i>History of Political Economy</i> 11 (1979), pp. 255-270
ליברמן, תחרות עסקית	יהושע ליברמן, תחרות עסקית בהלכה, רמת-גן תשמ"ט
לפידוס	Andre Lapidus, 'Metal, Money, and the Prince: John Buridan and Nicholas Oresme After Thomas Aquinas', <i>History of Political Economy</i> 29 (1997), pp. 21-53
מרדכי	ספר המרדכי השלם: בבא קמא, מהדורת אברהם הלפרין, ירושלים תשנ"ב
משנה תורה	משנה תורה, א-כג, מהדורת י' קאפח, קריית-אנון תשמ"ד-תשנ"ו
סרג'נט וולדה	Thomas J. Sargent & Francois R. Velde, <i>The Big Problem of Small Change</i> , Princeton 2002
ערך לחם	יעקב קאשטרו, ערך לחם, קושטא תע"ח [1718]
פאמוק, היסטוריה מוניטרית	Sevket Pamuk, <i>A Monetary History of the Ottoman Empire</i> , Cambridge 2000
פאמוק, מחירים ושכר	—, <i>İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1914</i> [500 שנה של מחירים ושכר באסטאנובול ובערים אחרות], Ankara 2000
פארוקי	Suraiya Faroqhi, 'Crisis and Change, 1590-1699', Halil Inalcik & Donald Quataert (eds.), <i>An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914</i> , New York 1994, pp. 411-636
פסקי הריא"ז	ישעיה די טראני, פסקי הרי"ד ופסקי הריא"ז, א-יד, ירושלים תשכ"ד-תשס"ו
צופי, אבן ח'לדון	Abdol Soofi, 'Economics of Ibn Khaldun Revisited', <i>History of Political Economy</i> 27 (1995), pp. 387-404
קאלן	Jeffrey L. Callen, 'Differential Asset Valuation in the Medieval Post-Talmudic Legal Literature', <i>History of Political Economy</i> 40 (2008), pp. 183-200
קליימן, דר-מתכניות	אפרים קליימן, 'דר-מתכניות בימיו של רבי: עיונים במשנת הזהב קונה את הכסף', ציון לח (תשל"ג), עמ' 48-61
קליימן, מחיר הוגן	Ephraim Kleiman, 'Just Price in Talmudic Literature', <i>History of Political Economy</i> 19 (1987), pp. 23-45

- , 'Ancient and Medieval Rabbinic Economic Thought: Definitions, Methodology and Illustrations', Betsey Barker Price (ed.), *Ancient Economic Thought*, London & New York 1997, pp. 76–96 קליימן, מחשבה כלכלית רבנית
- , 'Opportunity Costs, Human Capital, and Some Related Economic Concepts in Talmudic Literature', *History of Political Economy* 19 (1987), pp. 261–287 קליימן, עלויות אלטרנטיביות
- Timothy J. Reiss & Roger H. Hinderliter, 'Money and Value in the Sixteenth Century: The Monete Cudende Ratio of Nicholas Copernicus', *Journal of the History of Ideas* 40, 2 (1979), pp. 293–313 רייס והינדלרייטר
- רי"ף, ש"ס, וילנה תר"ם-תרמ"ו רי"ף
Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517–1798*, Princeton 1962 שאו
- אליאב שוחטמן, 'תקנות צפת ותשובות חכמי צפת בעניין שינוי ערך המטבע', סיני כב, ג-ד (תשל"ח), עמ' 109-122 שוחטמן
- Warren C. Schultz, 'The Monetary History of Egypt, 642–1517', Carl F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, I, Cambridge 1998, pp. 318–338 שולץ
- שו"ת הרדב"ז, ורשה תרמ"ב שו"ת הרדב"ז
שאלות ותשובות רבינו מאיר גאויזון, א-ב, מהדורת אליאב שוחטמן, ירושלים תשמ"ה שו"ת גאויזון
- שטובר שמעון, 'על דבר המוכסין אשר במצרים: יהודים בעסקי החכירות של מצרים העות'מאנית', פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 68-94 שטובר
- Daniel A. Schifman, 'Rabbinical perspectives on Money in Seventeenth-Century Ottoman Egypt', *European Journal of the History of Economic Thought* 17, 2 (2010), pp. 163–197 שיפמן, פרספקטיבות רבניות
- , 'The Valuation of Coins in Medieval Jewish Jurisprudence', *Journal of the History of Economic Thought* 27 (2005), pp. 141–160 שיפמן, שיערוך מטבעות
- Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administrative, Economic, Legal, and Social Relations as Reflected in the Responsa*, Leiden 1984 שמואליביץ
- יעקב ש' שפיגל, 'הרב ר' יעקב קאשטרו (מהריק"ש) וחיבוריו', עלי ספר טז (תש"ן), עמ' 5-36 שפיגל